

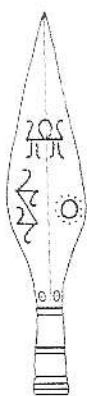
KRZYSZTOF DYRDA, BARTOSZ KONTNY, MAGDALENA MACZYŃSKA

NIEZWYKŁE ODKRYCIE GROBU WOJOWNIKA Z WZESNEGO OKRESU
WĘDRÓWEK LUDÓW W JUZSKOWIE, GM. PRUSZCZ GDAŃSKI*

The extraordinary grave of the Early Migration Period warrior from Juzskowo, Pruszcz Gdański com. During excavations held by the Archaeological Museum in Gdańsk in July 2010 at Juzskowo, near Pruszcz Gdański, an isolated grave from the Early Migration Period was found apart from numerous features from the Early Iron Age, Roman, Medieval and modern periods. It was an inhumation grave of an approximately 30 year old male, equipped with a long double-edged sword: the so called Asian *spathae*. The weapon has a lot of parallels in the areas inhabited by the Huns and subordinated peoples like the Alans or the Gepids. Such a form of sword was also proved for regions reached by Barbarian armies led by the Huns, i.e. in western or southern Europe. However, the find from Juzskowo is unique so far to the north. Additionally, a sword bead of amber was documented in the Juzskowo grave, which is a quite typical addition to an Asian *spatha*. The next element of grave furnishing was an iron brooch representing the Hănești type or a late form of crossbow fibulas (a tendril or with solid catch-plate). Furthermore, a belt buckle of gilded bronze with silver inlays was spotted in the grave furnishing. It belongs to the Strzegocice-Tiszaládány-Kercz type, known from a wide zone between the Black Sea and the Baltic Sea with particular concentrations in the middle Danube basin and Pannonia. The interment from Juzskowo should be dated to phase D2. It was a period of the abandonment in the area in question: the earlier settlement of the Wielbark culture ceased to exist. Moreover, the Wielbark culture burial rites excluded weapons from

Das einzigartige Kriegergrab der frühen Völkerwanderungszeit von Juzskowo, Gde. Pruszcz Gdański. Bei den im Juli 2010 in Juzskowo bei Pruszcz Gdański von den Mitarbeitern des Archäologischen Museums in Gdańsk durchgeführten Ausgrabungen wurde neben zahlreichen Objekten, die in die frühe vorrömische Eisenzeit, die römische Kaiserzeit, ins Mittelalter und in die Neuzeit zu datieren sind, auch ein Einzelgrab der frühen Völkerwanderungszeit entdeckt. Es handelt sich dabei um ein Körpergrab eines Mannes im Alter von ca. 30 Jahren, dem eine lange zweischneidige Spatha asiatischen Typs mit ins Grab gelegt wurde. Diese Schwertform besitzt zahlreiche Parallelen unter den derartigen Funden aus den Gebieten, die von den Hunnen und anderen von ihnen unterworfenen Völkern (Alanen und Gepiden) bewohnt wurden. Sie ist auch für Landstriche belegt, in welche die barbarischen

Armeen unter der Führung der Hunnen vorgestoßen waren. Gemeint sind dabei der west- und der südeuropäische Raum. Der soweit nördlich gelegene Fundstelle von Juzskowo ist demnach als einzigartig zu bezeichnen. In dem dortigen Grab trat außerdem eine Schwertperle aus Bernstein aus, ein die Spathen asiatischen Typs oft begleitendes Element. Ein weiterer Bestandteil der Grabausstattung war eine Eisenfibula vom Typ Hănești oder die späte Variante von Armbrustfibeln (mit umgeschlagenem Fuß oder mit vollem Nadelhalter). Das Grab barg darüber hinaus eine vergoldete silbertauschierte Bronzegürtelschnalle. Diese gehört zum Typ Strzegocice-Tiszaládány-Kercz, der im breiten Streifen zwischen dem Schwarzen Meer und dem Baltikum vorkommt, wobei seine verstärkte Konzentration im mittleren Donaugebiet und in Pannonien nachgewiesen wurde. Die Bestattung von Juzskowo ist in die Stufe D2 zu datieren. Es war die Zeit einer gewissen Entvölkerung im behandelten Gebiet, als die vorhergehende Besiedlung der Wielbark-Kultur bereits verschwunden war. Außerdem sah der Grabritus der Wielbark-Kultur keine Waffenbeigabe vor. Es drängt sich

* Projekt został dofinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/02/A/HS3/003898.

grave equipment. Therefore the question arises: who was buried at Juszkowo? In trying to answer this question, the authors suggest taking into consideration the possible return of warriors fighting in the south, submitted to the Huns, but also other possibilities, e.g., the existence of military outposts organized by the Huns to control the region, important to maintain contact with Scandinavia.

Piotr Kaczanowski w swoich poszukiwaniach naukowych podjął swego czasu problem znalezisk przypisywanej barbarzyńcom broni z obszarów rzymskich. Przy tej okazji dzisiejszy Jubilat poczynił cenne spostrzeżenia dotyczące mieczy z krzyżowym jalcem, pochodzących z wczesnego okresu wędrówek ludów (Kaczanowski 1994, 143–144). Z prawdziwą przyjemnością pragniemy nawiązać do tego kierunku badań, prezentując grób wyposażony między innymi w taki właśnie miecz. Zespół pochodzi jednak z rejonu zupełnie niespodziewanego.

PRACE WYKOPALISKOWE

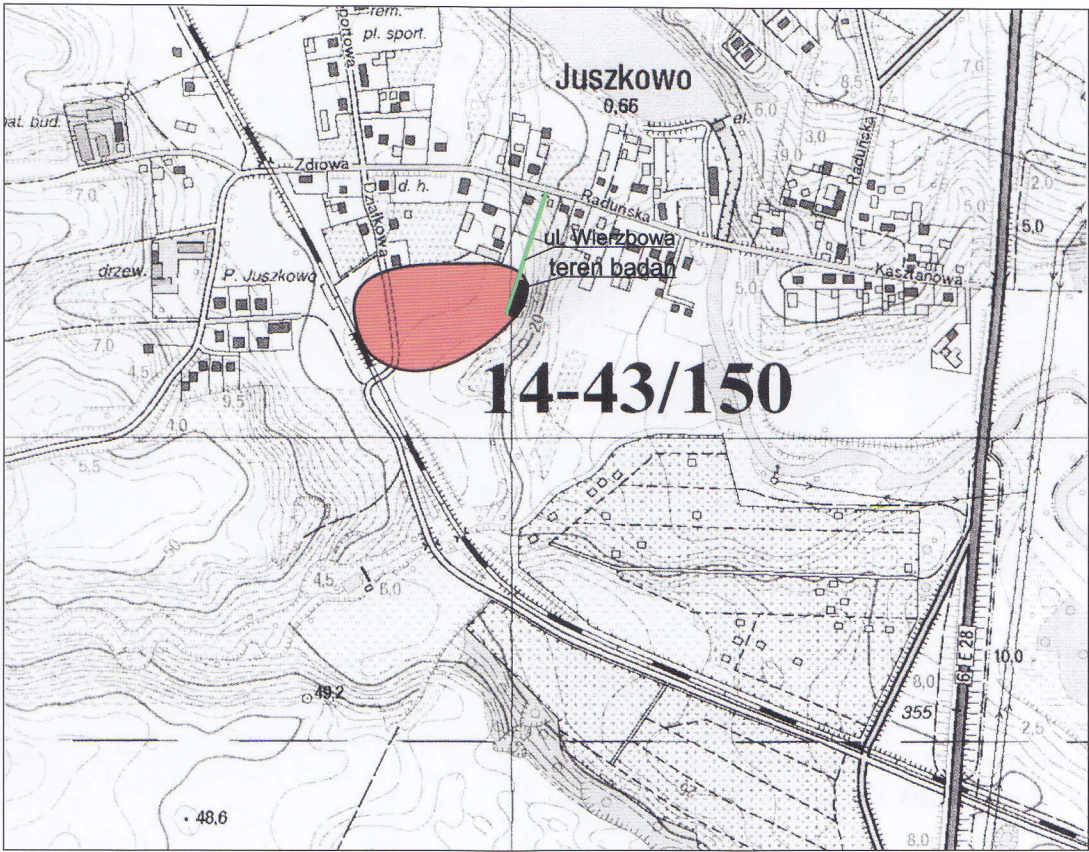
Odkrycia dokonano podczas ratowniczych badań archeologicznych, poprzedzających planowaną zabudowę mieszkalną przy ul. Wierzbowej w Juszkowie, gm. Pruszcz Gdański. Inwestycja kolidowała ze stanowiskiem nr 10, datowanym na wczesną epokę żelaza oraz okres wczesnego i późnego średniowiecza. Na podstawie badań powierzchniowych (J. Podgórski) prowadzonych w 1974 i 1992 r. odkrycie oznaczono jako osadę kultury wschodniopomorskiej. Znaleziono wówczas dziesięć fragmentów ceramiki z wczesnej epoki żelaza oraz dziewiętnaście fragmentów z okresu średniowiecza¹. Badany — wschodni — skraj stanowiska znajduje się na krawędzi doliny rzecznej, cechującej się bardzo dogodnymi warunkami osadniczymi, zarówno pod względem ekspozycji, jak i zaopatrzenia w wodę (ryc. 1). Prowadzone tu przez Muzeum Archeolo-

daher die Frage: wer war die in Juszkowo bestattete Person? Als Antwort auf diese Frage ziehen die Autoren die mögliche Rückkehr der unter hunnischen Führung im Süden kämpfenden Krieger in Erwägung, erörtern freilich auch noch weitere Möglichkeiten, wie etwa das Bestehen militärischer hunnischer Vorposten, die für die Kontrolle des für die Aufrechterhaltung der Beziehungen zu Skandinavien bedeutenden Gebietes errichtet worden sein könnten.

giczne w Gdańsku w okresie od 14 do 30 lipca 2010 r. badania ujawniły obecność obiektów, datowanych od okresu rzymskiego do czasów nowożytnych, co potwierdza atrakcyjność osadniczą tego terenu. Obok obiektów osadniczych natrafiono także na pojedynczy grób szkieletowy, będący przedmiotem niniejszego opracowania. W ramach prac ratowniczych przebadano siedem arów powierzchni, w pasie równoległym do ulicy Wierzbowej. Pochówek odkryto przy północnej granicy wykopu, dlatego po kilku tygodniach rozszerzono zakres badań o kolejny ar wokół grobu (ryc. 2). Miąższość humusu, ze względu na bliskość stoku doliny, była niejednorodna i wahała się od 30 cm w części zachodniej do 1,3 m w części wschodniej. Po zdjęciu humusu rozpoczęto systematyczne czyszczenie powierzchni odsłoniętego stropu calca. Badany fragment stanowiska nr 10, na powierzchni ośmiu arów ujawnił osiemdziesiąt dwa obiekty archeologiczne. Wstępna analiza ich kształtu, funkcji i rozmieszczenia oraz ceramiki pozyskanej z wypełnisk, wskazuje na długotrwałe użytkowanie terenu w epoce żelaza, średniowieczu i czasach nowożytnych (ryc. 2). Chronologia obiektów określona została na podstawie wstępnej analizy fragmentów naczyń.

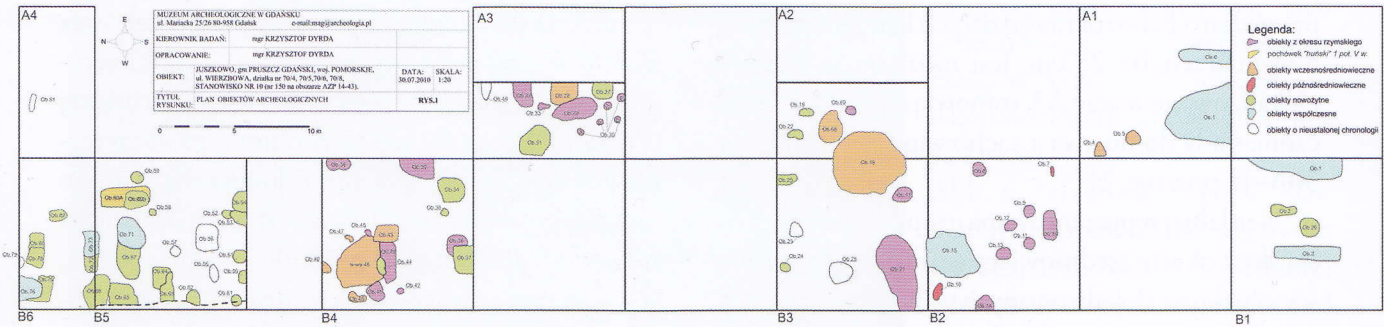
Najstarsze obiekty pozyskane w trakcie badań w 2010 r., datowane są na okres wpływów rzymskich i wiążą się z kulturą wielbarską. Odsłonięto ogółem dwadzieścia pięć obiektów, spośród których osiem stanowią dolki posłupowe, trzy — paleniska, a pozostałe czternaście to płytkie jamy zasobowe o płaskim dnie. Z obiektów pozyskano pięćdziesiąt cztery fragmenty naczyń i pięć fragmentów polepy. Ceramika jest reprezentowana przez naczynia duże i średnie, barwy brunatnej o niezbyt starannie wygładzonej, często chropowatej powierzchni zewnętrznej. Cha-

¹ Informacje zebrane w Karcie Ewidencji Stanowiska Archeologicznego sporządzonej dnia 3 listopada 2008 r. przez Jacka Frezę z Działu Ochrony Zabytków Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.

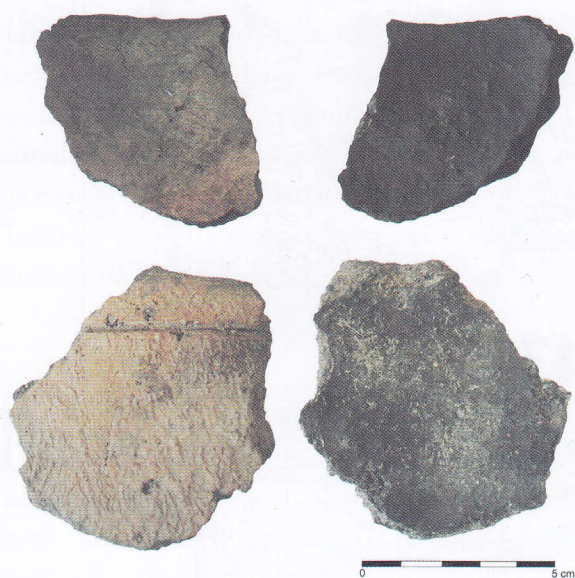
Ryc. 1. Lokalizacja obszaru objętego badaniami na tle stanowiska nr 10 w Juskowie (nr 150 na obszarze AZP 14–43)

Abb. 1. Lage des erforschten Gebiets vor dem Hintergrund der Fundstelle Nr. 10 von Juskowo (Nr. 150 im Bereich AZP 14–43)

Ryc. 2. Juskowo, stanowisko 10. Plan obiektów archeologicznych (oprac. K. Dyrda)

Abb. 2. Juskowo, FSt. 10. Plan archäologischer Objekte (Bearbeitung K. Dyrda)

Ryc. 3. Juszkowo, stanowisko 10. Fragmenty dwóch naczyń zasobowych kultury wielbarskiej (fot. i oprac. K. Dyrda)

Abb. 3. Juszkowo, FSt. 10. Fragmente von zwei Vorratsgefäßen der Wielbark-Kultur (Foto u. Bearbeitung K. Dyrda)

Ryc. 4. Juszkowo, stanowisko 10. Fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych (fot. i oprac. K. Dyrda)

Abb. 4. Juszkowo, FSt. 10. Fragmente frühmittelalterlicher Gefäße (Foto u. Bearbeitung K. Dyrda)

rakteryzuje je ponadto gruboziarnista domieszka, dobry wypał i skąpe zdobnictwo (ryc. 3).

Jamy były owalne w planie, najczęściej o lekko skośnych ścianach i płaskim lub nieckowatym dnie. Oprócz ułamków naczyń zawierały one odpady żywnościowe w postaci kości zwierzęcych. Obiekty koncentrowały się w środkowej części wykopu, zlokalizowanego na peryferiach osady. Paleniska były owalne lub nieregularne w planie, o miąższości do pięćdziesięciu cm. Wypełniska charakteryzowały się dużym udziałem spalenizny i przepalonych węgla, przy czym zawierały również od kilku do kilkunastu przepalonych, ostrokrawędzistych kamieni polnych o wymiarach 10–25 cm. Jest możliwe, że obiekty zlokalizowane w arze A3, stanowią częściowo zniszczone ślady domostwa z zachowaną ścianą (obiekt 30A–E, por. ryc. 2).

Najslabiej reprezentowaną grupę stanowiły znaleziska z okresu średniowiecza. Odślonięto trzynaście obiektów zlokalizowanych w dwóch skupiskach (ryc. 2). Dominują wśród nich jamy zasobowe: owalne, o płaskich dnach, zachowane do głębokości kilkunastu cm. Wyjątek stanowi półziemianka

(obiekt 18) ze śladami polepy i kości zwierzęcych oraz przyległym paleniskiem (obiekt 68). Drugie skupisko to prawdopodobnie pozostałości placu pod zadaszonym, lekkim drewnianym budynkiem słupowym. Świadczy o tym cienka warstwa nr 46, trzy dobrze czytelne i głębokie (do 60 cm) dołki posłupowe o średnicach 25–35 cm oraz głęboka płaskodenna jama zasobowa (obiekt 43). Obiekty te przecinają starsze jamy z okresu wpływów rzymskich, co podkreśla atrakcyjność tego miejsca w średniowieczu. W tej grupie chronologicznej ujawniono sto trzydzieści osiem fragmentów naczyń, trzydzieści dwa fragmenty kości zwierzęcych oraz siedem fragmentów polepy (ryc. 4). Wśród ceramiki wyróżniają się fragmenty barwy stalowoszarej i ceglastero-brunatnej, często zdobione geometrycznie lub linią falistą, głównie z domieszką grubego i średniego tłucznia. Nieliczny zbiór nie pozwala jednak na dokładną rekonstrukcję form naczyń. W sąsiedztwie grobu stwierdzono obecność osiemnastu nowożytnych jam zasobowych oraz siedmiu współczesnych wyrobisk piasku. Koncentrują się one w północnej i południowej części wykopu (ryc. 2).

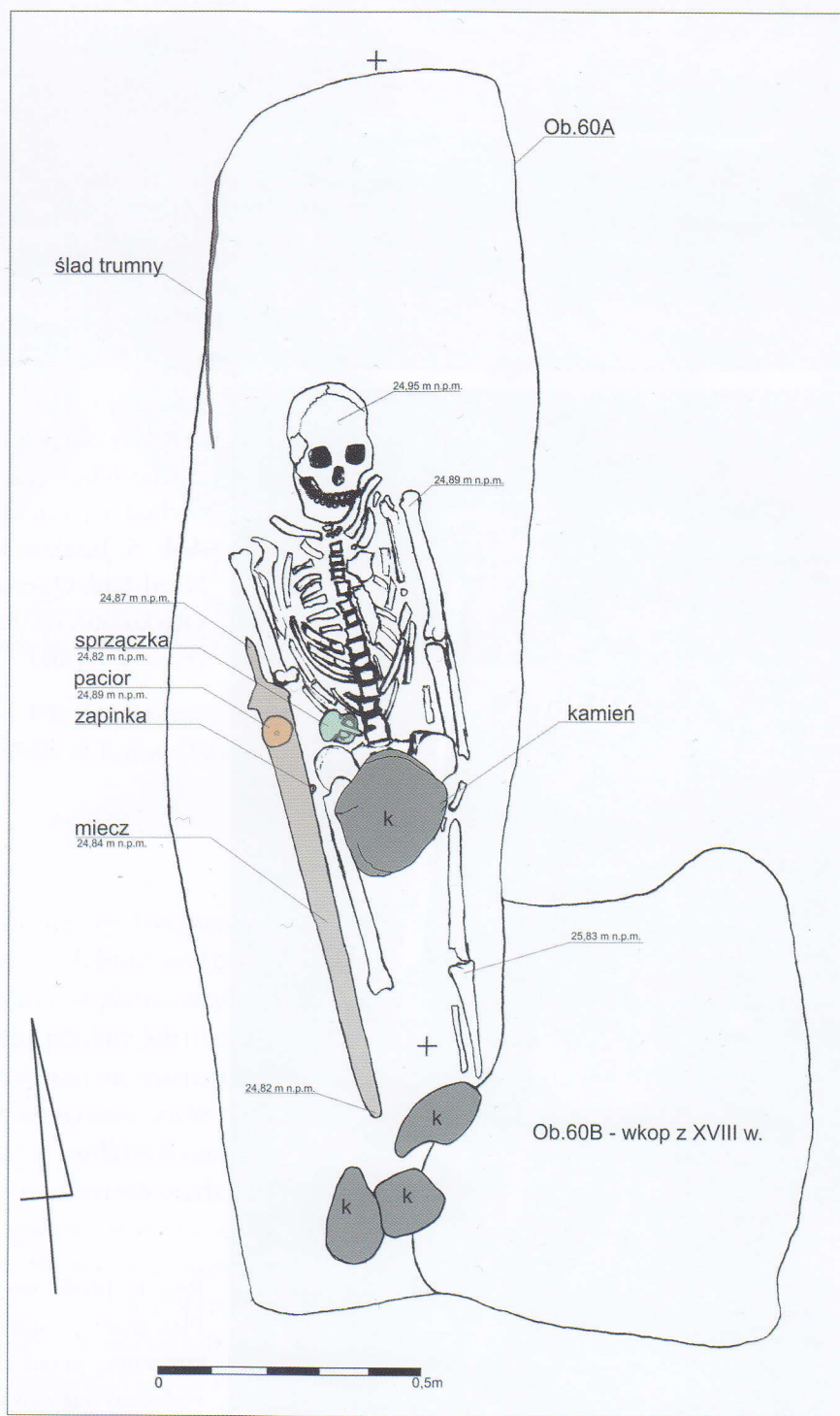
Ryc. 5. Juskowo, stanowisko 10, ar B. Przekrój północ-południe przez obiekty 60A i 60 B; widok od strony wschodniej (fot. K. Dyrda)

Abb. 5. Juskowo, FSt. 10, Ar B. Nord-Süd-Querschnitt über die Objekte 60A i 60 B; Blick vom Osten (Foto K. Dyrda)

Ryc. 6. Juskowo, stanowisko 10. Plan grobu po oczyszczeniu w części stropowej przed eksploracją; słabo widoczny negatyw trumny oraz zniszczenie w dolnej partii nowożytnym wkopem; widok od południa (fot. K. Dyrda)

Abb. 6. Juskowo, FSt. 10. Plan des Grabes nach Säuberung in der Deckenpartie vor der Aushebung; schwach erkennbares Sargnegativ und Zerstörung im unteren Bereich durch eine neuzeitliche Eingrabung; Blick vom Süden (Foto K. Dyrda)

Ryc. 7. Juszkowo, stanowisko 10. Plan grobu — przerys dokumentacji polowej (rys. M. Kulesz-Hodysz, oprac. K. Dyrda)

Abb. 7. Juszkowo, FSt. 10. Plan des Grabes — Übertragung der Felddokumentation (Zeichnung M. Kulesz-Hodysz, Bearbeitung K. Dyrda)

Łącznie pozyskano sto czterdzieści zabytków, bardzo zróżnicowanych pod względem techniki wykonania, surowca i formy.

OPIS GROBU

Najbardziej spektakularnym rezultatem badań jest odkrycie pochówku szkieletowego, zlokalizowanego w północnej części badanego obszaru, na arce B5 (ryc. 5). Czworokątna jama grobowa (obiekt 60A) o wymiarach 320 x 140 cm zorientowana była na osi północ-południe. W południowej części przecinał ją nowożytny wkop (obiekt 60B), tworzący nieregularną, płaskodenną jamę (być może śmietniskową), o ukośnie opadających ścianach, która naruszyła szkielet². Dzięki znalezionej w jej wypełnisku kamionce z Raeren i Coppingrave obiekt datuje się na drugą połowę XVI i początek XVII w. (Kościński 2000).

Zarys grobu zarejestrowany został tuż pod humusem, na poziomie około 25,4 m n.p.m., zaś jego dno uchwycono na poziomie około 24,7 m n.p.m. (miąższość wypełniska wynosi 0,7 m). W wypełnisku dominował szary piasek gruboziarnisty z dużym udziałem drobnych kamieni polnych, żwiru o drobnej frakcji oraz pojedynczych konkrecji wapienia. W obiekcie zachował się negatyw drewnianej trumny, prawdopodobnie kłodowej, o grubości 2 cm (ryc. 6). Z uwagi na fragmentaryczny stan zachowania, pełnych rozmiarów trumny nie udało się odtworzyć precyzyjnie. Można jedynie szacować, że szerokość kłody wynosiła około 0,55 m, zaś powyżej głowy zmarłego znajdowała się wolna przestrzeń o długości 0,60 m. W przekroju poprzecznym dno wkopu grobowego miało kształt nieckowaty, o ścianach łagodnie rozszerzających się ku górze, co zdaje się pasować do półkolistego przekroju kłody.

Na miednicy zmarłego spoczywał płaski kamień z piaskowca o wymiarach: 20 x 25 x 8 cm (ryc. 7–8). Należy wykluczyć, by trafił on do grobu wtórnie, na przykład w wyniku osunięcia ziemi. Prawdopodobnie istniała duchowa potrzeba zadbania o bezpieczeństwo żywych poprzez dodanie kamienia do grobu, być może mamy zatem do czynienia ze świadectwem zabiegów apotropaicznych.

Szkielet młodego (około 30 lat) mężczyzny (oznaczony w dokumentacji polowej symbolem S1)³ ułożony został w pozycji horyzontalnej na plecach, z czaszką skierowaną na północ i rękami wyciągniętymi wzdłuż ciała. Późniejszy wkop (obiekt 60B) zniszczył częściowo kości lewej kończyny dolnej i spowodował przemieszczenie do wnętrza trzech otoczek, być może stanowiących część konstrukcji nagrobnej. Zmarłego wyposażono w miecz dwusieczny, złożony wzdłuż prawego boku wraz z bursztynowym paciorem mieczowym zlokalizowanym na płazie miecza, w partii zastawy (ryc. 7–9) oraz pas, którego pozostałością jest duża sprzączka. Dodatkowym elementem stroju jest zapinka, która przylegała od spodu do główki miecza na wysokości kości miednicy (ryc. 7; 10).

OPIS INWENTARZA

1. Zapinka żelazna o konstrukcji kuszowatej, silnie skorodowana; kabłąk taśmowaty, zagięty na końcu tworzy obejmę dla osi; oś żelazna z niewielkimi guzkami na końcach; sprężyna szczeciozwojowa; igła wyprowadzona z prawej strony, ułamana; kabłąk wtórnie wygięty; nóżka niezachowana. Wymiary: długość zachowana 5 cm, szerokość 3,3 cm, szerokość kabłąka 1,1 cm, grubość kabłąka 0,3 cm, ciężar 0,006 kg (ryc. 10:3; 11:1).
2. Miecz dwusieczny, żelazny, z krzyżowym, sztabkowatym jelcem, poszerzonym na wysokości trzpienia, z soczewkowatym otworem na trzpień. Trzpień płaski w przekroju. Sztych ostrołukowy, wyodrębniony łagodnie. Przekrój soczewkowato-płaski. Brak śladów drewna na rękojeści i płazach. Wymiary: długość 91,5 cm, długość trzpienia do rękojeści 11 cm, szerokość główki u nasady 5 cm, długość jelca 8 cm, szerokość jelca 2,3 cm, grubość jelca 1 cm, ciężar 0,563 kg (ryc. 9; 11:2).
3. Pacior mieczowy, z bursztynu żółtego odmiany mieszanej (przejrzystej i nieprzejrzystej), soczewkowato-płaskowypukły, z powierzchnią siatką spękań, widoczną szczególnie na stronie spłaszczonej (wynik wietrzenia). Na powierzchni dostrzegalne liczne, płytkie kreski zorientowane w różnych kierunkach (ślady polerowania na pły-

² Efektem tego jest brak lewych kości podudzia oraz lewych kości stopy. Wkop nie miał charakteru rabunkowego, gdyż wyposażenie grobowe zostało nienaruszone.

³ Analiza antropologiczna wykonana została przez dr Aleksandrę Pudło z Muzeum Archeologicznego w Gdańsku (por. artykuł w niniejszym tomie — Pudło 2014).

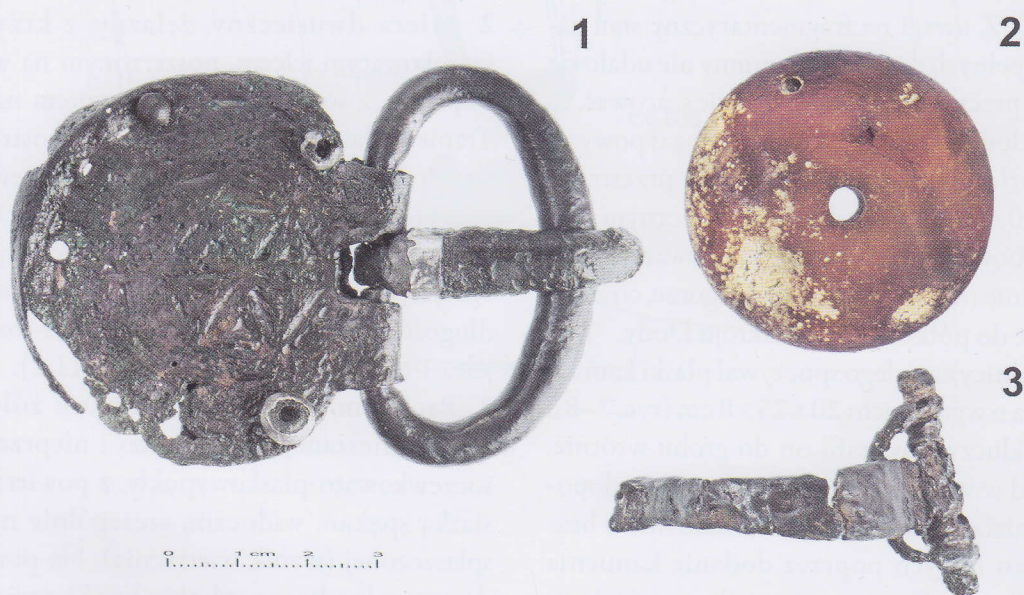
Ryc. 8. Juszkowo, stanowisko 10. Widok szkieletu S1 z wyposażeniem; widok od wschodu (fot. K. Dyrda)

Abb. 8. Juszkowo, FSt. 10. Ansicht des Skelettes S1 mit Grabbeigaben; Blick vom Osten (Foto K. Dyrda)

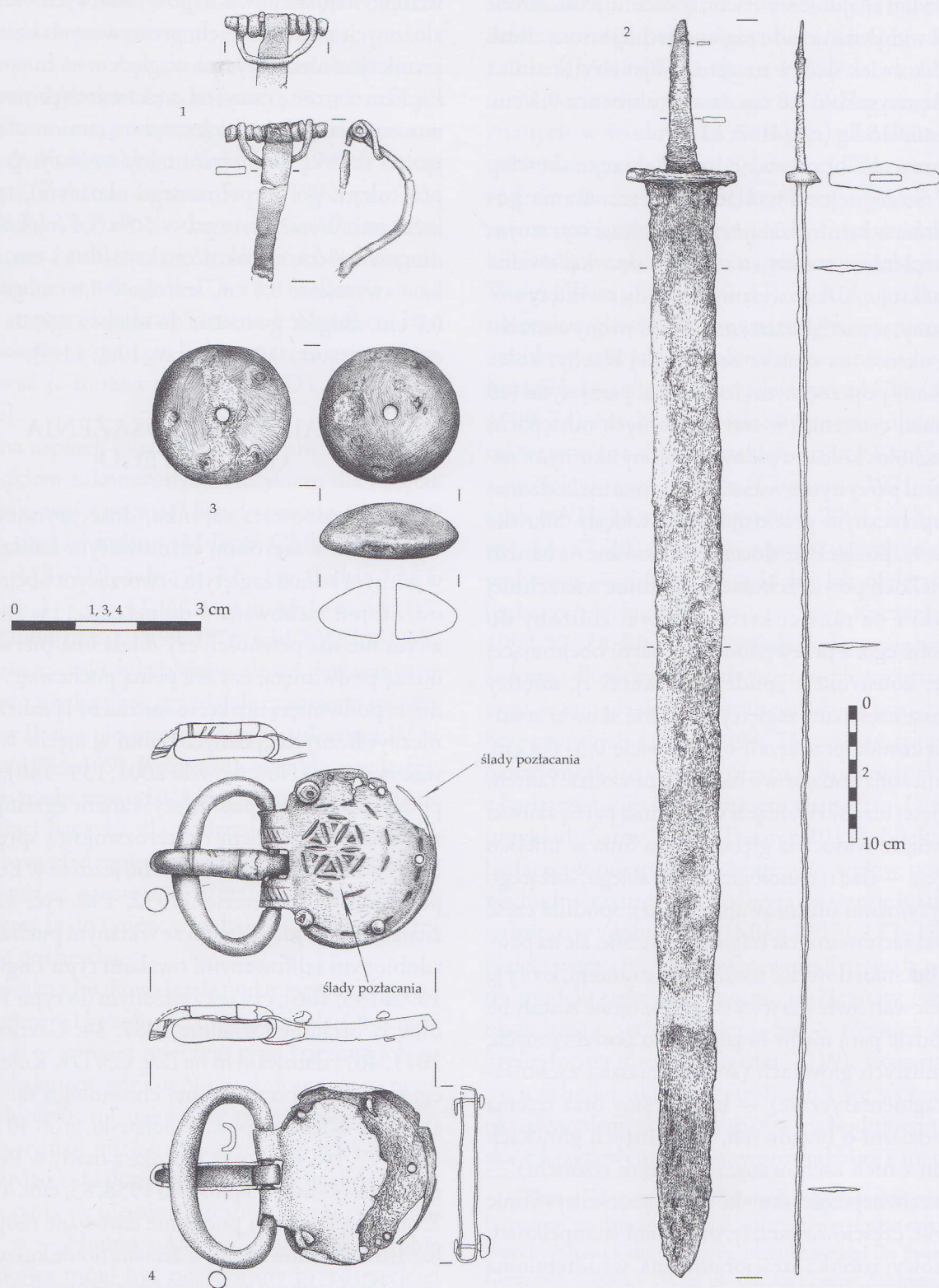
Ryc. 9. Juszkowo, stanowisko 10. Miecz wojownika — stan po konserwacji (fot. K. Wiącek).

Abb. 9. Juszkowo, FSt. 10. Schwert des Kämpfers — Zustand nach der Konservierung (Foto K. Wiącek)

Ryc. 10. Juskowo, stanowisko 10. Wyposażenie grobu, stan po konserwacji: 1 — sprzączka do pasa; 2 — paciory bursztynowy; 3 — zapinka (fot. K. Wiącek)

Abb. 10. Juszkowo, FSt. 10. Grabbeigaben, Zustand nach der Konservierung: 1 — Gürtelschnalle; 2 — Bernsteinperle; 3 — Fibel (Foto K. Wiącek)

Ryc. 11. Juszkowo, stanowisko 10. Inwentarz grobu: 1 — zapinka żel.; 2 — miecz żel.; 3 — paciory bursztyn.; 4 — sprzączka brąz. z elementami srebrnymi i pozłacaniem (rys. J. Glinkowska-Kowalewska, oprac. B. Kontny)
 Abb. 11. Juszkowo, FSt. 10. Grabinventar: 1 — Eisenfibel; 2 — Eisenschwert; 3 — Bernsteinperle; 4 — Bronzeschnalle mit Silberteilen und Vergoldung (Zeichnung J. Glinkowska-Kowalewska, Bearbeitung B. Kontny)

cie szlifierskiej, prawdopodobnie z piaskowca). W środku znajduje się otwór, wiercony jednostronnie, z wyrównaniem brzegów z jednej strony. Brak jakichkolwiek śladów toczenia. Wymiary: średnica 4,4 cm, wysokość 1,8 cm, średnica otworu 0,4 cm, ciężar 0,018 kg (ryc. 10:2; 11:3)⁴.

4. Sprzączka brązowa, jednodzielna, ze skuwką, typu Strzegocice-Tiszáládany-Kercz. Rama poprubiona od strony zakończenia kolca z wyraźnym przewężeniem w miejscu styku ze skuwką, owalna w przekroju. Kolec zwężony u nasady, owinięty wokół ramy; w partii bliższej nasady, od strony wierzchniej, ukruszona opaska ze srebrnej blachy; kolec zdobiony poprzecznymi nacięciami parzystymi (co najmniej czterema) w równomiernych odstępach; wierzchołek kolca zwężony, zdobiony ukośnymi nacięciami parzystymi; wierzchnia strona uszkodzona; w poprzecznym przekroju kolec wklęsły. Skuwka brązowa, pozłacana: złoconie zachowane na bardzo niewielkich powierzchniach na stronie wierzchniej skuwki i na rancie; kształt skuwki zbliżony do półkolistego, z przewężeniem w partii obejmującej ramę; konstrukcja „pudełczkowata”, tj. między dwiema częściami zagiętej na ramie skuwki stworzona została przestrzeń o prześwicie 0,3–0,4 cm, ograniczona dodatkowo na całym obwodzie rantem z zagiętej blachy tworzącej wierzchnią partię skuwki (wewnątrz widoczna głęboko ryta linia w miejscu zagięcia — ślad technologicznego zabiegu, służącego precyzyjnemu uformowaniu rantu); spodnia część skuwki zachowana jest fragmentarycznie, ale na pewnym odcinku dostrzec można styk z rantem, który ją obejmował; dwie warstwy skuwki spojone zostały na obwodzie parą nitów brązowych o posrebrzanych, półkulistych główkach (srebrna blaszka zachowana fragmentarycznie) — blisko ramy oraz trzema gwoździami o brązowych, półkulistych główkach (jeden z nich zachowany, z zagiętym trzonem) — w przeciwnej części skuwki⁵. Na wierzchniej stronie skuwki, częściowo zatarty, ornament stempelkowy, rozetowy; rozetka sześcioramienna, wyodrębniona

odciskami kresiek, układających się kolistie; dookoła wzór co najmniej dwu współśrodkowych okręgów, złożonych z odcisniętych, przerywanych kresiek — rozetka jest niecentryczna względem nich, z przesunięciem w stronę ramy; na części wyodrębnionej do mocowania skuwki, na każdym z ramion obejmujących skuwkę — horyzontalny wzór rytego pola prostokątnego, wypełnionego ukośnymi, rytymi kreskami. Wymiary: rama — 5,8 x 5,4 cm, kolec — długość 4,2 cm, szerokość maksymalna 1 cm, skuwka — wysokość 5,5 cm, szerokość 5,6 cm, grubość 0,7 cm, długość gwoździa do miejsca zgięcia 1 cm, ciężar sprzączki 0,057 kg (ryc. 10:1; 11:4).

ANALIZA WYPOSAŻENIA GROBOWEGO

Żelazna kuszowata zapinka, dość prymitywnie wykonana, z szerokim taśmowatym kabłąkiem, w górnym końcu zagiętym i tworzącym obejmę dla osi, nie jest zachowana w dolnej części i w związku z tym nie ma pewności, czy miała ona pierwotnie nóżkę podwiniętą, czy też pełną pochewkę⁶. Jeżeli miała podwiniętą nóżkę, to można by ją zaliczyć do niezbyt licznych „późnych” fibul w ujęciu W. Nowakowskiego (Nowakowski 2001, 139–140), który podaje jako ich najpóźniejszy wariant egzemplarze z szerokim kabłąkiem i czterozwojową sprężyną. Należy do niego zapinka z grobu jeźdźca w Ługach, pow. górski (Petersen 1932, 158, ryc. 12:14), znaleziona między innymi ze szklanym pucharkiem zdobionym szlifowanymi owalami typu Ługi (Rau 1972, 135, 166), czy też zbliżonym do typu IV według E. Straume (Straume 1987, 34; Gavritukhin 2011, 46) i datowanym na fazę C3/D1. Kolejnymi egzemplarzami o podobnej chronologii są: fibula z Żernik Wielkich, pow. wrocławski, grób 40 (Zotz 1935, 77, ryc. 8:1) oraz zapinka z osady w Piwonicach, pow. kaliski (Dąbrowski 1958, 83, tabl. 41:31). Z obszaru Pomorza podobnie datowane mogą być bardzo źle zachowane dwie żelazne fibule kuszowate, prawdopodobnie z sześciozwojową sprężyną, szerokim kabłąkiem i pełną pochewką z grobu kobiety

⁴ Za pomoc w opisie paciorka autorzy pragną podziękować mgr Katarzynię Kwiatkowskiej (Dział Bursztynu Muzeum Ziemi Polskiej Akademii Nauk).

⁵ Pomiędzy wierzchnią i spodnią częścią skuwki znajdowała się zapewne warstwa skóry lub innej organiki, zaś rzemień przylegać musiał do skuwki od spodu, ponieważ długość gwoździa jest większa niż grubość skuwki.

⁶ Za konsultację, co do szczegółów konstrukcyjnych zapinki z Juszkowa, składamy serdeczne podziękowania dr. Ireneuszowi Jakubczykowi, autorowi niepublikowanej jeszcze pracy o zapinkach VI grupy według O. Almgrena (Almgren 1923) w kulturze przeworskiej.

zmarłej w wieku 50–60 lat z Wierzbna, pow. pyrzycki (Rulewicz 1973, ryc. 5:1.2). Są one na Pomorzu znaleziskiem unikatowym.

Stosunkowo szeroki kabłąk i wielozwojową sprężynę z guzkami na końcach osi, jak u fibuli z Juszkowa, mają także zapinki z brązu, nazwane przez A. Kokowskiego (Kokowski 1999a) typem Hănești (Zaharia, Zaharia, Șovan 1993, ryc. 7/M 16,1; 8/M 17,2). Pochodzą one z Gródka nad Bugiem, pow. hrubieszowski, grób 165 i Masłomęcza, pow. hrubieszowski, grób 478, a ich większość znana jest ze stanowisk kultury Sântana de Mureș, rzadziej natomiast występują w kulturze czerniachowskiej. Datować je można na fazę C3/D1 (Kokowski 1999a).

Seria zapinek kuszowatych z podwiniętą nóżką i kabłąkiem zakończonym haczykiem dla objęcia sprężyny, zagiętym w tył lub do przodu, pochodzi z geto-dackiej kultury Militari-Chilia (Diaconu 1971, 218–219, tabl. 2: 7,6–16; Bichir 1984, tabl. 40: 3–7.14; 41; 42:1–4.6; 43:1–8; 44: 1.5; Cociș 2004, nr kat. 1859; 1876; tabl. 135; 136). Nie mają one szerokich kabłąków, ale też datowanie tej kultury zamyka się w przedziale czasowym między połową II w. a pierwszymi dziesięcioleciami IV w. (Bichir 1984, 109). Być może z tego obszaru kulturowego trzeba wywodzić konstrukcyjne rozwiązanie w postaci haczyka dla podtrzymania osi zapinki. Ogólny wygląd zapinki z Juszkowa wskazuje jednak na jej późne datowanie, niezależnie od tego, czy zaliczymy ją do typów z podwiniętą nóżką czy też z pełną pochewką.

Zapinka z Juszkowa leżała pod mieczem, w górnej części głowni i była do niej przyrdzewiała. Obecność tej fibuli w grobie z mieczem typu koczowniczego jest zaskakująca, gdyż ogólnie wiadomo, że na przykład Hunowie nie używali w swym stroju zapinek. Trzeba jednak mieć na uwadze, że pochówek ten jest bardzo oddalony od głównych szlaków przemieszczania się plemion koczowniczych przełomu IV i V w. — Hunów i Alanów⁷. Poza tym w grobie z Juszkowa mógł być pochowany przedstawiciel wschodniogermańskiej populacji, który, jak wielu innych mu współczesnych, wszedł w bliski kontakt ze środowiskiem nomadycznym, tak jak zmarły z grobu wschodniogermańskiego z leżącego nad Re-

nem, Wolfsheim, Kr. Mainz-Bingen, którego wyposażono w m.in. duży pacior „mieczowy” z bursztynu i złotą zapinkę z podwiniętą nóżką (Menghin 1987, nr kat. III,55, tabl. 13; Quast 1999)⁸.

Miecz znajduje analogie wśród egzemplarzy znanych w środowisku huńskim, alańskim oraz wschodniogermańskim. Zdaniem J. Wënera, tego rodzaju miecze z długim, krzyżowym jelcem⁹ wyraźnie nawiązują do form perskich (sasanidzkich) lub środkowoazjatyckich czy późnosarmackich znad Wołgi (Werner 1956, 40, 43). B. Anke podkreślał natomiast głównie koczowniczą genezę mieczy ze sztabkowatym jelcem, które wytwarzano na stepach Eurazji już u schyłku I tysiąclecia przed Chr. (Anke 1998, 73). Sztabkowate jelce były szczególnie charakterystyczne dla sarmackich mieczy i sztyletów z pierścieniową głowicą (Chazanov 1971, 6, 16, tabl. I–VII, IX–XI; Simonenko 2001, 222–223, ryc. 13–17, 20) oraz dla — powstających pod ich wpływem — mieczy rzymskich i ich nielicznych, barbarzyńskich naśladownictw (por. Kaczanowski 1992, 27–28; Biborski 1994). B. Anke zasugerował, że forma długich mieczy dwusiecznych omawianego typu, rozwinęła się przy istotnym udziale warsztatów bosporańskich (Anke 1998, 75), czemu sprzyjały ożywione kontakty Królestwa Bosporańskiego z barbarzyńskim środowiskiem sarmackim (zob. na przykład: Šarov 2003; Treister 2011). Niektórzy badacze dopuszczają także pewien wpływ tradycji wschodniorzymskich, choć wyrażać się one miały zasadniczo w zdobnictwie (Miks 2007a, 133–134)¹⁰. Należy zauważyć, że Sarmaci wnieśli niemały wkład do modelu uzbrojenia bosporańskiego, w tym — obok łuków, strzał i kołczanów — również w zakresie formy mieczy (Treister 2010). Rozwijająca się u schyłku okresu rzymskiego i we wczesnym okresie wędrówek ludów *spatha* wschodnioeuropejska z krzyżowym jelcem, wprowadzona i rozprze-

⁸ Skomplikowany życiorys wschodniogermańskiego arystokraty znad środkowego Dunaju, walczącego w służbie rzymskiej przeciw Sasanidom, następnie przeniesionego do prowincji *Germania Superior* dla jej obrony za czasów Aecjusza, tam zmarłego i pochowanego, rekonstruuje na podstawie inwentarza grobowego z Wolfsheim M. Schmauder (2009, 149).

⁹ Rolą tego rodzaju jelca była nie tylko ochrona dłoni, ale również skuteczne parowanie ciosów (Szamcīt 1984, 150).

¹⁰ W przypadku mieczy inkrustowanych kamieniami ozdobnymi, także B. Anke (1998, 92) nie wykluczał inspiracji rzymskich.

⁷ Choć kobiety alańskie zapinek używały, por. ostatnio Mastyskova 2009.

strzeniona została w Europie najprawdopodobniej dzięki Hunom i ludom z nimi współpracującym (Szameit 1984, 149; Anke 1998, 83; Miks 2007a, 134). J. Werner wyróżnił trzy typy takich mieczy: z żelaznym jalcem, z jalcem organicznym (niezachowanym), pokrytym brązową taśmą eliptycznego lub rombówatego kształtu, wreszcie egzemplarze ozdobne, o rękojeści i jalcu zdobionych złotem i almandynami w stylu komórkowym (Werner 1956, 40–41, 43). P. Kaczanowski sugerował wyróżnienie kolejnego typu, łączącego w sobie cechy pierwszego, czyli sztabkowatą formę jelca i drugiego, a więc rombówaty lub soczewkowaty czy eliptyczny przekrój poprzeczny jelca (Kaczanowski 1994, 144). Egzemplarz z Juskowa mieści się w granicach pierwszego z typów wymienionych przez J. Wernera, a przy tym spełnia kryteria przynależności do wariantu, na który zwrócił uwagę P. Kaczanowski. W ujęciu innych badaczy, miecze takie określone zostały jako *spathae* typu „azjatyckiego” (McGhin 1995, 165–175; Miks 2007a, 106, 133–134, tabela 28). Jako analogie europejskie¹¹ wymienić można znaleziska przypisywane Hunom: miecz z depozytu w Bátaszék-Iskola, Kom. Tolna (Mészáros 1966, 297; Bóna 1991, 279, tabl. 57; Anke 1998, tabl. 106:10; Miks 2007b, 542, tabl. 144:A40), miecz z grobu z Lengyeltóti, Kom. Somogy (Bakay 1978, 154, ryc. 5; Miks 2007b, 651, tabl. 143:A419; Anke 1998, tabl. 92:15) oraz jeden z dwóch mieczy z depozytu ofiarnego typu *Totenopfer* w Pannonhalma-Szédomb, Kom. Győr-Ménfőcsanak-Sopron (Tomka 1980, 248; 1986, 435, ryc. 14:1, 15, 16:1; Bóna 1991, 279, tabl. 59; Anke 1998, tabl. 94; Daim 2003, 468, tabl. 17:b; Miks 2007b, 699, tabl. 145:A564). Analogiczny miecz odkryto w grobie z Szirmabesenyő-Hátsófold (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), gdzie niespalony zmarły miał zdeformowaną czaszkę, a prócz miecza dwusiecznego posiadał między innymi saks, co nasuwa skojarzenia z kulturą Hunów (Megay 1952, 132–134; Werner 1956, tabl. 42:1–3; Tejral 1988, ryc. 25:1,8; 2007, ryc. 12:3, 5; Bóna 1991, 260–261, ryc. 61; Anke 1998, tabl. 91:2; Miks 2007b, 738–739, tabl. 144:A715). Mimo zbieżności z wyznacznikami kultury huńskiej nie można pominąć milczeniem faktu, że stanowisko leży w pogranicznym obszarze osadnictwa gepidzkiego. Sytuację komplikuje fakt, że szkielet wykazuje

mieszanie cech europoidalnych i mongoloidalnych — zmarłego uznano zatem za członka oddziałów służących Hunom (por. Anke 1998, 80). Następnie wymienić należy rytualnie zgięty egzemplarz z grobu 28 w Ártánd-Kisfarkasdomb (Kom. Hajdú-Bihar; zob. Istvánovits, Mesterházy, Nepper 1996, 115–116, ryc. 4:193; Tejral 2007, 82, ryc. 15:3; por. Kaczanowski 1994, 144)¹². Nekropola przypisywana jest wczesnym Gepidom (Istvánovits, Mesterházy, Nepper 1996, 114), czemu nie przeczy deformacja czaszek, udokumentowana na cmentarzysku¹³. Pod względem kulturowym podobnie identyfikować można również rytualnie zgięte znalezisko z Horgoš (opś. Kanjiža; Tergina 1894, tabl. II:13), gdzie zespół jest niejednolity chronologicznie (Kaczanowski 1994, 144, 146, ryc. 7). Prawdopodobnie do grupy „gepidzkich” egzemplarzy¹⁴ zaliczyć można także odkrycie z grobu w Tarnaméra, Kom. Heves (Tejral 2007, 92, 96, ryc. 23:1; Possenti 2011, ryc. 9). Należy jednak zauważyć, że kwestia początków osadnictwa gepidzkiego w Kotlinie Karpackiej jest przedmiotem dyskusji. Z kolei nieokreślonym jednoznacznie Germanom z dorzecza środkowego Dunaju przypisać można odkrycia z Katzeldorf im Dorf, Bez. Wiener Neustadt-Land (Szameit 1984, 149, tabl. 14:1; Anke 1998, tabl. 40:1; Miks 2007b, 631, tabl. 145:A341), Wien-Leopoldau, grób 3 (Friesinger 1984, 130, ryc. 12:9; Anke 1998, tabl. 50:1; Miks 2007b, 759, tabl. 144:A780) oraz depozyty ofiarne (*Totenopfer*)¹⁵ 1 (Friesinger 1984, 130, ryc. 13:1; Anke 1998, tabl. 51:1; Miks 2007b, 759, tabl. 144:A781) i 2 (Friesinger 1984, 130–131, ryc. 13:5; Anke 1998, tabl. 51:6; Miks 2007b, 759–760, tabl. 145:A782)¹⁶. Do listy dodać trzeba znalezisko luźne z miejscowości Tekija (obś. Kladovo), leżącej nad dolnym

¹² J. Tejral (2007, 82) wymienia także inne, podobne miecze z grobów 30, 36, 43 i 57 z tej nekropolii.

¹³ Gepidzi praktykowali zniekształcanie czaszek stosunkowo często. Przeważnie czwarta lub trzecia część populacji miała zdeformowane czaszki, przy czym zwyczaj ten obejmował kobiety, mężczyzn i dzieci w różnych proporcjach — zależnie od nekropolii (Bóna, Nagy 2002, 146–148).

¹⁴ Por. uwagi na temat przynależności etnicznej ludności użytkującej nekropolę (Bóna, Szabó 2002, 242).

¹⁵ Por. Tejral 1988, 284.

¹⁶ Z uwagi na cechy kultury huńskiej — depozyty bez towarzyszących im szczątków ludzkich — nie można wykluczyć także związku obiektów z Wien-Leopoldau z Hunami.

¹¹ Zestawienie nie obejmuje przykładów typu 2 i 3 według J. Wernera.

Dunajem¹⁷ (Vinski 1983, 10, 54, tabl. VI:1; Anke 1998, tabl. 41:4) oraz odkrycie potwierdzone dla schyłkowej fazy kultury przeworskiej — grób z Jakuszowic, pow. kazimierski (Nosek 1959, tabl. 15:25; por. Godłowski 1995, 155, ryc. 1:1; Anke 1998, tabl. 103:1; Wichman 2004, 351, ryc. 30:1, ryc. 56; Miks 2007b, 627–628, tabl. 145:A328), wreszcie egzemplarze z północnego Nadczarnomorza — Fanagoria, raj. temrukskij, grób 50 (Sokoł'skij 1954, 162, tabl. IX:1; Anke 1998, tabl. 40:3, 105:5), Kerč-Gliniŭŭe, raj. Kerč, grób 181 z 1902 r. (Sokoł'skij 1954, 158–159, tabl. VIII:1; Anke 1998, tabl. 57:4) i grób 179 z 1904 r. (Sokoł'skij 1954, 164, tabl. VIII:4; 40:7) i wschodniej Europy: Kruglica-Porŭnino, obl. orlovskaja (Rybakov 1953, ryc. 5:1, 3; Anke 1998, 77, tabl. 48:4)¹⁸. Wyjątkowo odkrycia takie poŭwiadczone zostały w Europie Zachodniej: pięć przypadkowych znalezisk, przypisywanych Burgundom lub Alanom (Anke 1998, 82), pozyskanych w niejasnych okolicznościach (z rzeki L'Ouche lub odkryć przypadkowych przy budowie kolei) koło Dijon, d p. C te d'Or (Vallet 1993, 251, ryc. 4:8–11, 5; Anke 1998, tabl. 56:1–4; Miks 2007b, 564, tabl. 139:A126.1, 143:A126.3–5, 144:A126.2) oraz budzący w tpliwoŭci egzemplarz z Półwyspu Iberyjskiego, z uznanego za wschodniogermański grobu z Beja, prov. Baixo Alentejo (Raddatz 1960, 144, ryc. 1–2; Koenig 1981, 346–350, ryc. 20, tabl. 51; Menghin 1985, ryc. 47; Anke 1998, tabl. 48:1; Miks 2007b, 543, tabl. 143:A43)¹⁹.

¹⁷ Miecz odkryto w warstwie ŭredniowiecznej, zaŭ poniŭżej znajdowa  si  grób bez wyposaŭzenia. Nie moŭna wykluczyć związku tego egzemplarza z okresem ŭredniowiecza (por. Szameit 1984, 149).

¹⁸ Egzemplarz ten posiada zdobienia w kształcie stylizowanych g w prasich, odkutych na zako nczeniach jelca (Anke 1998, 77, tabl. 48:4).

¹⁹ W rzeczywistoŭci jest to egzemplarz z jelcem ŭelaznym, zdobionym aplikacj  wykonaną w technice komórkowej, zatem niemieszczący się w granicach typu 1. Ponadto istnieje uzasadnione podejrzenie, ŭe posiada  on g wici , co wyklucza go z listy *spathae* typu azjatyckiego. Wŭr d podobnych form z zachodniej Europy wymienić moŭna takŭe miecz z grobu 71 w Karden — St. Castor, Ldkr. Cochem-Zell (Anke 1998, tabl. 52:1) oraz z Sievern, Ldkr. Cuxhaven (Anke 1998, tabl. 55:4), odbiegają one jednak w szczegółach od omawianego wzorca, poniewaŭ pierwszy jest zbyt krótki, a ponadto posiada tępo zakończony sztych, drugi zaŭ stanowi kombinacj  wschodnich i zachodnich cech mieczy (Anke 1998, 82). Moŭliwe, ŭe wska-

Wŭr d najnowszych odkry  zauwaŭy  naleŭy miecz z grobu 2/2006 ze staroŭytnego Singidunum — dzisiejszego Belgradu (Ivaniŭŭe , Kazanski 2009, 118, 121–122, ryc. 6:27), w którym z łożono prawdopodobnie barbarzy c  przybyłego z dorzecza Cisy w związku z działaniami hu skimi w I połowie V w. (Ivaniŭŭe , Kazanski 2009, 135). Sam jednak nie by  on Hunem, o czym ŭwiadczy odkrycie kilku elementów wyposaŭzenia, a więc między innymi metalowych elementów tarczy, które są niespotykane w rdzennym ŭrodowisku huńskim (por. Ivaniŭŭe , Kazanski 2009, 117, ryc. 4, 6:20–21). Zapewne analogicznie t maczy  naleŭy odkrycie podobnego miecza w grobie jeŭdŭca z Arsignano, prov. Vincenza (Possenti 2011, 149, ryc. 7–8). Kolejne miecze to znalezisko z rejonu północnego Nadczarnomorza z Novogrigorevki, raj. Zaporozŭe, grób 9 (Zaseckaja 1996, 74, 76, ryc. 4.7, tam dalsza literatura) oraz hu ski grób z p  noscytyjskiego cmentarzyska Ust'-Al'ma, raj. Bach isaraj na Krymie (Puzdrovskij, Zajcev, Nenevolja 1999, 199, ryc. 2:20, 4:20)²⁰.

List  *spathae* typu azjatyckiego uzupe ni  moŭe, ale jedynie hipotetycznie, rytualnie zniszczony miecz z Kankas (Kankainen), komm. Masko (Masku) w południowej Finlandii (Hackmann 1905, 39, 257–258, tabl. 15:4). Pochodzi on ze zniszczonego

zuŭe to na pewną inspiracj , z pewnoŭci  jednak nie mamy tu do czynienia z typem azjatyckim.

²⁰ Naturalnie nie moŭna zapomina  o *spathae* azjatyckich typu 1, zlokalizowanych dalej na wschodzie, np. Novorossijsk/Abrau-Djurso, raj. Krasnodar, grób 291 (Dmitrijev 1982, 82, ryc. 5:45; Anke 1998, tabl. 45:1), grób 500 (Dmitrijev 1979, 228, ryc. 10:1; Anke 1998, tabl. 44:1), grób konia 12 (Dmitrijev 1979, 218, ryc. 2:17; Anke 1998, tabl. 43:1), z faz 1–2 nekropoli, co odpowiada stadium D2–D2/D3 (Kazanski 2002, 139, 145). Z nieodleglej kultury cebeldy skiej pochodzą nieliczne tego rodzaju miecze, zaliczone do lokalnego typu 2/1–1 (Kazanski, Mastykova 2007, 26–27), na przyk d Cibilium-1, grób 155 (Voronov 2007, 42, tabl. 76:10). Por. takŭe miecz z grobu w Kugul', stavoropol'skij kraj, grobowiec 4 zachodni (Runi  1979, 241, ryc. 7:22), czy z kurhanu w ŭamantoŭaj Korymy, obl. juŭno-kazachstanskaja, grób K21 w Kazachstanie (B na 1991, 116, 256–257, ryc. 45; Menghin 1995, 173, ryc. 27; Anke 1998, 76, tabl. 106:15), Armievskaja, grób 191 i 202 (Anke 1998, tabl. 53:5–6, tam dalsza lit.) i inne miecze na obszarach ŭrodkowoazjatyckich (Anke 1998, 76–79, tam dalsza lit.). Znaleziska ze strefy kaukaskiej, stepowej wschodniej Europy i p granicza euroazjatyckiego przypisywane są zwyk le Alanom / Sarmatom, którzy mieliby stosowa  je jeszcze w okresie wplywów rzymskich, nie później jednak niŭ do połowy V w. (Kazanski 2002, 145).

w 1882 r. kurhanu, z którego większość przedmiotów żelaznych trafiła do lokalnego kowala, a następnie została przekuta (Hackmann 1905, 38–39). Uratowany miecz był spiralnie skręcony, ale jego wymiary, brak struzin i obecność żelaznego, sztabkowego jelca uprawdopodobniają hipotezę, że mamy do czynienia z egzemplarzem analogicznym do analizowanych powyżej. Inne pochodzące z kurhanu przedmioty, które można datować precyzyjnie to umba żelazne typu Ilkjær 8c (Hackmann 1905, 39, tabl. 22:4) i Ilkjær 8af (Hackmann 1905, 39, tabl. 22:8) oraz groty — zapewne (rysunek w publikacji nie jest jednoznaczny) typu Mollestad/Ilkjær 11 lub Havor/Ilkjær 5 (Hackmann 1905, tabl. 18:2), typu Fjellberg (Hackmann 1905, tabl. 17:5), charakterystycznego dla Norwegii, tzw. grupy Voien z fazy C3 (Bemmman, Hahne 1994, 312, 426, ryc. 63:3, 75). Wymienione cechy pozwalają datować powyższe obiekty na fazę D1 (por. Ilkjær 1990, ryc. 197, 199), zaś w przypadku groty także na fazę C3. Wydaje się prawdopodobne, że kurhan był użytkowany jeszcze tylko nieco później, a miecz rzeczywiście znajduje analogie w broni kręgu nomadycznego, choć sądząc z innych elementów uzbrojenia ze stanowiska, użytkowany był przez przedstawiciela miejscowej społeczności. W świetle znaleziska z wysuniętego daleko na północ Juszkowa ewentualność taka przestaje być nieprawdopodobna²¹.

Spathae typu azjatyckiego poświadczane są w Europie we wczesnym okresie wędrówek ludów. Ich chronologia przypada zasadniczo na fazę D2 i D2/D3 (Tejral 1988, 267–268, 279–280, 283–284; Menghin 1995, 185), choć niektórzy autorzy przesuwają ich pojawienie się na schyłek fazy D1, ewentualnie koniec IV w. (Anke 1998, 83; Miks 2007a, 134). Jednocześnie dostrzegano zgodność między

zróżnicowaniem chronologicznym w grupie tych mieczy, a obejmowaniem przez Hunów we władanie kolejnych obszarów (Miks 2007a, 134). Dotychczas nie przeprowadzono badań metaloznawczych, które mogłyby określić strukturę wewnętrzną mieczy. Jedynie w przypadku egzemplarza z Katzeldorf udokumentowano skuwanie z prętów o różnej twardości (Szameit 1984, 149). Obraz ten mogą zmienić planowane badania egzemplarza z Juszkowa.

Omówienie *spathae* typu azjatyckiego nie pozwala na wnioskowanie o ich jednoznacznym związku z konkretną grupą etniczną. Niewątpliwie stosowali je Hunowie, Alanowie, ale także Gepidzi czy inne podporządkowane Hunom ludy germańskie, których jednoznaczna identyfikacja wykracza poza możliwości archeologii (Tejral 1988, 293–294, mapa 2–3)²². Na zaprezentowanym powyżej tle widać, że odkrycie z Juszkowa jest wyraźnie izolowane od analogicznych znalezisk, a przy tym nie daje się powiązać z przedstawionymi w źródłach pisanych migracjami barbarzyńców.

Paciory występujące razem z mieczami kojarzone są przeważnie ze środowiskiem nomadycznym. Wykonywano je z cennych surowców takich, jak: kryształ górski, chalcedon, gagat, jadeit, szkło czy bursztyn. Idea ich zastosowania zrodzić się miała na obszarach indoirañskich, tj. sarmackich lub partyjskich (Anke 1998, przyp. 548, tam dalsza literatura). Wczesne paciory sarmackie, za pomocą gwoździ przytwierdzane do drewnianej rękojeści lub nakładane na trzpień rękojeści służyły jako ozdobne głowice (Istvánovits, Kulcsár, von Carnap-Bornheim 2006, 101–105, ryc. 9). Pojawienie się paciurów w Skandynawii w młodszym okresie rzymskim interpretuje się jako wynik oddziaływań Sarmatów (Anke 1998, 104; von Carnap-Bornheim 2003, 373–375). Egzemplarze skandynawskie z młodszego i późnego okresu rzymskiego uważa się za ozdoby rękojeści, niemające jednak postaci zawieszek (Biborski, Kaczanowski 2009; 2010). Mogły to być rzymskie importy — Rzymianie mieliby ten sposób zdobienia mieczy przejąć ze strefy pontyjskiej. Wśród ludów stepowych stosowano paciory jako element głowic jeszcze w IV–V w., ale w germańskim środowisku środkowo i północnoeuropejskim w tym samym czasie stosowano już paciory w funkcji wisiora,

²² Stąd często stosowane określenie: naddunajskie ludy wschodniogermańskie.

²¹ Ch. Miks (2007b, 562, tabl. 143:A118) zaliczył do grupy mieczy typu azjatyckiego także egzemplarz z grobu w Csongrád-Határút, Kom. Csongrád (Párducz, Korek 1948, 301–302, tabl. LXIV:7, pozostałe zabytki ze stanowiska: LXVII:1–8). Taka atrybucja budzi jednak wątpliwości ze względu na bardzo zły stan zachowania tych znalezisk oraz obecność elementu, który przypomina duży fragment pierścieniowatej głowicy (charakterystycznej dla broni sarmackiej). Należy zauważyć, że jest to znalezisko pozbawione kontekstu (odkryto je na ziemi należącej do Henri Babóty). Autorzy publikacji oryginalnej (Párducz, Korek 1948, 302) uznali ów zabytek za formę sarmacką, co pozostaje w zgodzie z pierścieniowatym kształtem głowicy.

co przypisuje się między innymi oddziaływaniom huńskim (Biborski, Kaczanowski 2009; 2010). Podobnie rzecz się ma w przypadku znaleziska z Juszkowa, gdzie paciory leżał na plaży, nieco poniżej jelca. Ponieważ nie stwierdzono śladów pochwy, prawdopodobnie zamocowano go do rękojeści. Wszakże egzemplarze mocowane do pochew znane są z Basel-Kleinhüningen, Kanton Basel-Stadt, grób 63 (Giesler-Müller 1992, 57–59 tabl. 8–9) w kręgu merowińskim, a także na skandynawskim stanowisku bagienym w Nydam, Sønderborg Komm. (Rau 2010, 377–378, ryc. 157). A. Rau jest zdania, że powinno się wiązać jednoznacznie paciory z pochwami (Rau 2010, 380–384), jednak przywołane przeczeń bezdyskusyjne przypadki nie dotyczą *spathae* typu azjatyckiego. Paciory mieczowe z bursztynu występowały w środowisku huńskim i wschodniogermańskim oraz w kręgu merowińskim — zwłaszcza na obszarach frankijskich i alamańskich, a pojedynczo także w Skandynawii czy wśród Turynków. Ich popularność przypadła na V w. do początków VI w., kiedy to zastąpiły je egzemplarze z innych surowców (Anke 1998, 100–105; tam dalsza literatura). Znalezisko z Juszkowa jest przykładem dużej formy, co zdaje się wskazywać na I połowę V w., ponieważ późniejsze znaleziska nie przekraczają 4,1 cm (Anke 1998, 104).

Paciory zawieszane przy rękojeści próbowano interpretować czysto praktycznie — jako zacisk do rzemieiennej pętli, obejmującej nadgarstek i chroniącej przed utratą miecza w walce (Hagberg 1967, 43–45). Wytłumaczenie takie można jednak odrzucić, gdyż takie rozwiązanie zbyt mocno obciążałoby paciory, wykonany przecież często z niezbyt wytrzymałego, ale kosztownego surowca, co dodatkowo zwiększałoby stratę. Odnośnie do funkcji, najczęściej pozostawano przy określeniu J. Wernera (1956, 35) — „magiczny paciory mieczowy”, nie opatrując tego bliższym wyjaśnieniem, poza ewentualnym przekonaniem o zwiększeniu efektywności miecza przez paciory, co sugeruje także niezwykle surowiec, zastosowany do wykonania wisiora (Werner 1956, 35). Ciekawą propozycję w tej kwestii przedstawił R.E. Oakeshott, który uznał, że paciory traktowano jako rodzaj amuletu, służącego — jak wiercono — do leczenia ran zadanych mieczem. Wsparł się on przy tym zapisami z sag skandynawskich (Oakeshott

1960, 104)²³. Jest także prawdopodobne, że paciory uznawano za wyznaczniki rangi ich posiadaczy, która jednak wyrażała się raczej w jakości zawieszek aniżeli w samym fakcie ich zastosowania, bowiem zróżnicowanie kosztów i kunsztu wykonania paciory jest bardzo duże²⁴. Wyrażano także inne koncepcje, według których paciory miał być znakiem braterstwa broni (Steuer 1987, 214) lub darem poślubnym żony dla wojownika (Steuer 1987, przyp. 61). Brakuje jednak przesłanek, które czyniłyby powyższe przypuszczenia prawdopodobnymi²⁵.

Duża brązowa sprzączka z Juszkowa posiada ślady pozłacania, srebrną nakładkę u nasady kolca i dwa posrebrzane nity na owalnej skuwce, zdobionej ornamentem sześcioramiennej rozetki otoczonej rzędem półkoli, powtórzonych na brzegu skuwki. Egzemplarze takie zostały po raz pierwszy zebrane i nazwane typem Strzegocice-Tiszaládány-Kercz przez R. Madydę-Legutko (Madyda-Legutko 1978). Są to sprzączki mniejszych (około 3 cm długości) i większych (do ponad 8 cm) rozmiarów, z owalną lub prostokątną skuwką. W mniejszych egzemplarzach rozetka bywa zastąpiona drobniejszym ornamentem stempelkowym. Występują one w dużym rozrzucie, głównie nad środkowym Dunajem, w Polsce południowej i środkowej oraz w północnej strefie nadczarnomorskiej (Madyda-Legutko 1978, ryc. 2). W późniejszej swej pracy autorka umieszcza je w grupie H sprzączek z masywną, zgrubiałą ramą typów 43, 44 i 45, datując je na drugą połowę IV i pierwsze ćwierćwiecze V w. (Madyda-Legutko

²³ Rzeczywiście, sagi ukazują słynny *Skofnung* — miecz duńskiego króla Hrólfa Kraki, który miał być zaopatrzony w „kamień życia”. Sposób zamocowania tegoż kamienia do miecza nie jest jasny, natomiast potarcie tym kamieniem miało uleczyć ranę zadaną *Skofnungiem*. W „kamień życia” wyposażony miał być także *Hviting* — miecz Bersiego (Davidson 1962, 181–182).

²⁴ Analiza bogactwa wyposażenia grobów, w których wystąpiły paciory sugeruje, że ich obecność nie była ściśle powiązana z obfitością i wysoką wartością inwentarza, choć świadczyła o związku z grupą społeczną do pewnego stopnia uprzywilejowaną (Anke 1998, 99–100).

²⁵ Nie są dotychczas znane pary identycznych paciory-
-amuletów (Steuer 1987, 214), co mogłoby przemawiać za pierwszą z koncepcji, zaś przywoływane na potwierdzenie drugiej odkrycia podobnych paciory w grobach kobiet można łatwo wyjaśnić utylitarnie, a więc uznać za ozdoby, przy czym proponowano także spojrzenie na to zjawisko przez pryzmat symboliki *pars pro toto* (Anke 1998, 100).

1987, 70). Najprawdopodobniej do tego typu należy także zaliczyć masywne ramy sprzączek bez skuwek, zdobione ornamentem kolistych stempelków, znane między innymi z Panonii i cmentarzysk typu dobrodzieńskiego (Madyda-Legutko 1978, ryc. 7:b,i; Bóna 1991, 262; Tejral 1997, ryc. 6:10,11).

Kolejnym badaczem, który zajął się sprzączkami z owym charakterystycznym ornamentem, był I. Bóna (1991, 261–262, ryc. 66), który także podał ich zestawienie. A. Koch (1999) znalazł 17 egzemplarzy takich sprzączek i podzielił je na pięć wariantów, przy czym te najbardziej ozdobne (z ornamentem rozetki) nazwał wariantem Tanais. Jednym z nich — najdalej wysuniętym na północ — jest właśnie sprzączka z Juszkowa, do której najdokładniejsze analogie, a więc brązowe sprzączki z owalną, najczęściej połączoną skuwką i ornamentem rozetki na niej, ujęte są w poniższym zestawieniu²⁶:

Brigetio/Szőny, kom. Komárom-Esztergom, grób: Tejral 1997, 336, ryc. 6:5.

Cecel, pow. siemiatycki, grób 407. M.in. zapinka A. 172 z szerokim kabłąkiem. Według analizy antropologicznej grób kobiety w wieku *adultus*: Jaskanis 1996, 57, tabl. 51:407, 97:2.

Intercisa/Dunaújváros, kom. Fejér, grób 1993. Ceglany grób rzymski, w miednicy późnorzymska prowincjonalna sprzączka, u kostek nóg sprzączka Strzegocice — Tiszaládány — Kercz: Bóna 1991, 261–262; Tejral 1997, ryc. 6:9.

Juszkowo, pow. gdański, grób.

Kerč, Krym, grób katakumbowy 154/1904, pochówek 2. M.in. dwie srebrne zapinki blachowate z wydłużoną nóżką, cztery złote wisiorki rurkowate, złoty diadem z odciskiem monety Walentyniana I (364–75): Zaseckaja 1993, nr kat. 223, tabl. 47: 223.

Kraków-Kurdwanów, znalezisko luźne. Osada: Kalendarz badań autostradowych. Kraków 2005; Grabarczyk 2005, 64.

Mokra, pow. kłobucki, z warstwy ciepłopalenia: Biborski 2010, 146, ryc. 7:4.

Podzamcze, pow. zawierciański, osada-refugium (?): Mączyńska 1999, 27, ryc. 11:5.

Strzegocice, pow. dębicki, znalezisko luźne: Madyda-Legutko 1978, ryc. 1.

Tanais, obl. Rostov, znaleziska luźne. Osada z końca IV i pierwszej połowy V w. na miejscu antycznego miasta. 2 skuwki: Madyda-Legutko 1978, ryc. 4:e; Bezuglov 2001, 279, ryc. 2: 8.10; Oblomskij 2010, 178, ryc. 6:4.

Tiszaládány, kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, grób. M.in. srebrna fibula A. VI 2 z górną cięciwą typu Coşovenii: Tejral 1988, 268, ryc. 27:7, 35:3.

Turík, okr. Ružomberok, osada wyżynna, znalezisko luźne: Pieta 2008, 466, ryc. 5:14.

Kom. Vas (okolicc Savarii/Szombathely?), znalezisko luźne: Bóna 1991, 262.

Węgry (Brigetio/Szőny?), kom. Komárom-Esztergom, znalezisko luźne: Madyda-Legutko 1978, ryc. 5:d; Bóna 1991, 262.

Závod, okr. Malacky, znalezisko luźne: Tejral 2011, 177, ryc. 133:4.

Pochodzenie ornamentu rozetkowego na sprzączkach i okuciach w grobach o charakterze wschodniogermańskim z późnego IV i pierwszej połowy V w. trzeba wywodzić z późnoprovincjonalnych garniturów do pasa (Tejral 1988, 63–64; 1997, 336, tam starsza literatura)²⁷. Sprzączki najbardziej ozdobnego i największego wariantu Tanais koncentrują się na północnym wybrzeżu Morza Czarnego i nad środkowym Dunajem, co skłoniło A. Kocha (1999, 182–84) i J. Tejrała (2011, 180–181) do przypuszczenia, że były one wykonywane w warsztatach prowincjonalnorzymskich na użytek barbarzyńców. Inne — mniejszych rozmiarów i mniej starannie wykonane — takie, jak okaz z Cecel (choć także z motywem rozetki) czy tylko z ornamentem stempelkowym, mogły być naśladownictwami lokalnymi, wykonywanymi na obszarze Barbaricum.

Ornament rozetki pojawia się także na sprzączkach zaliczanych do tego samego typu Strzegocice-Tiszaládány-Kercz, ale zaopatrzonych nie w owalną, lecz prostokątną skuwkę takich, jak na przykład okazy z miejscowości Privol'noe, obl. Zaporoż'e, grób 26 (Kucharenko 1955, 142, tabl. 7:d–f), Emona-Ljubljana (Bóna 1991, 262, ryc. 66), czy też na prostokątnej skuwce późnoantycznej sprzączki z ramą z główkami zwierzęcymi z Gyulavári (kom. Békés) znalezionej w grobie wraz z fibulą typu

²⁷ Szczególnie liczne przykłady na sprzączkach i lancetowatych okuciach końca pasa, por. H.W. Böhm 1974, ryc. 14:23; tabl. 7:2; 40:6; 41:1; 57:17; 65:5; 81:2; 94:3; 105:1.4; 137:1; Werner 1981, 245–247.

²⁶ W większości przypadków podana została tu nowsza, łatwiej dostępna literatura.

Kosino (Werner 1959, 423–424, tabl. 3:2). Rombowata skuwka sprzączki ze skarbu w Zagórzynie, pow. kaliski, zdobiona jest wczesnym ornamentem wycinanym, między innymi z rozetką (Petersen 1930; 1933; Bursche 1998, tabl. K:33c). Te same rozetki występują na okuciach końca pasa i uprząży, jak w skarbie z Zamościa (Kokowski 1995, ryc. 63; Madyda-Legutko 2011, tabl. 45:1), czy w grobie kobiecym z Untersiebenbrunn z częściami uprząży końskiej (Kubitschek 1911, tabl. 4:7.9.10; Madyda-Legutko 1978, 9, tabl. 9:d.e).

Duże sprzączki typu Strzegocice — Tiszaládány — Kercz z reguły pozłacane z ornamentyką stempelkową w postaci rozetki i innych, drobniejszych stempelków lub też tylko tych ostatnich, jak na przykład na sprzączkach ze skarbów z Zamościa i Kačina (Levada 2011, ryc. 3; 4; 7:2–4), czy też zdobionych dodatkowo ornamentem wycinanym, jak w skarbie z Baru na Ukrainie (Levada 2011, ryc. 5; 8,1), były elementem stroju mężczyzn należących do elit militarnych, jak na to wskazuje grób huńskiego (?) chłopca z koniem z Beljaus na Krymie (Ajabin 1995, 209, ryc. 6; 1999, 73, ryc. 27), czy też właśnie pochówek z Juszki z mieczem²⁸. I. Bóna (1991, 261–262), opisując niepublikowany grób z Intercisa, stwierdza, że sprzączka typu Strzegocice-Tiszaládány-Kercz znajdowała się w typowym prowincjonalnorzymskim zespole, przy kostkach nóg, podczas gdy sprzączka prowincjonalna, późnorzymska leżała w rejonie miednicy. Pas z dużą sprzączką mógł zatem zostać ułożony w nogach zmarłego.

Sprzączki typu Strzegocice-Tiszaládány-Kercz i do nich zbliżone są charakterystyczne dla fazy D2 i horyzontu Untersiebenbrunn, czyli dla okresu 380/400–440/450, raczej dla pierwszego ćwierćwiecza V w. (Tejral 1988, 243, 268; 1997, 335–338). Ich koncentracja nad środkowym Dunajem i znaleziska z późnorzymskich stanowisk panońskich wskazują, że doszło tam do powiązania w wyrobach metalowych późnoantycznych cech ze stempelkowym stylem Untersiebenbrunn-Coșovenii (Tejral 1988, 243; 1997, 336; Harhoiu 1998, 172–173, tabl. 37; 38).

²⁸ Sprzączki tego samego typu, czyli z prostokątną skuwką, ale nieco mniejsze, znajdowały zastosowanie także i w stroju kobiecym tak, jak w karakumbowym grobie 154/2 z Kercza (por. zestawienie) i w pochówku z Privol'noe (Kucharenko 1955, 142, tabl. 4,17; Madyda-Legutko 1978, tabl. 7,d–f).

Według M. Levady (2010, 81) mniejsze sprzączki typu Strzegocice-Tiszaládány-Kercz z ornamentem stempelkowym (na ogół bez rozetki) takie, jak egzemplarze z Pyszkowa, pow. sieradzki (Madyda-Legutko 1978, ryc. 3; 4a), Podzamcza-Góry Birów, pow. zawierciański (Mączyńska 1999, ryc. 11:5), Lublina (Petersen 1944, 85, ryc. 4), Bârlad-Valea Seacă, jud. Vaslui, grób 507 (Palade 2000, 140–141, ryc. 269:2)²⁹ i Cecel, pow. siemiatycki, grób 407 (Jaskanis 1996, tabl. 51: 407) mają być wcześniejsze stylistycznie. Do tych sprzączek zalicza Levada także egzemplarz z Gródka nad Bugiem, pow. Hrubieszów, grób 64 (Kokowski 1993, 51, ryc. 53:a), odbiegający jednak jak się wydaje pod względem formy i ornamentu od egzemplarzy typu Strzegocice-Tiszaládány-Kercz. Te mniejsze sprzączki zawierały tylko trzy zespoły grobowe: z Bârlad-Valea Seacă i Cecel, datowane raczej na fazę D1, a grób z Lublina prócz sprzączki zawierał tylko dwa naczynia gliniane. Być może egzemplarze te są jednak wcześniejsze. Natomiast duże, masywne sprzączki, takie jak Tiszaládány, Zamość i Bar — pomijając znaleziska luźne — rzeczywiście datowane są na fazę D2.

Z badań przeprowadzonych w ostatnich latach na cmentarzysku w Brudnicach, pow. żuromiński, pochodzi sprzączka z grobu 282, z półkolistą skuwką zdobioną pasmami migdałowatych stempelków, tworząca garnitur wraz z prostokątnym, identycznie zdobionym okuciem końca pasa. W grobie tym wystąpiły także dwie zapinki A. 172 z hakowatym zaczepem na pochewkę (Szela 2013, tabl. 257)³⁰. Ten najbogatszy, a zarazem najpóźniejszy zespół na cmentarzysku ma wyposażenie kobiece z dużą ilością paciorków. Sprzączki typu Strzegocice-Tiszaládány-Kercz były zatem w Barbaricum używane także i w stroju kobiecym, co potwierdza także zespół 407 z cmentarzyska w Cecelach.

²⁹ W grobie tym znajdowały się także: solid z uszkiem Konstancjusza II (337–361), grzebień z uchwytem dzwonowatym i stożkowaty szklany kubek, należący do grupy tzw. *Nuppenläser*.

³⁰ Za zgodę na podanie zawartości niepublikowanego zespołu z Brudnic dziękujemy dr. Andrzejowi Szeli.

KONTEKST KULTUROWY

W świetle datowania zespołu z Juszkowa na fazę D2 pojawia się pytanie, czy można go łączyć jeszcze z kulturą wielbarską. Wydaje się, że zmarły wojownik, podobnie jak właścicielka fibuli z Młoteczna, pow. braniewski³¹ należeli już do tego horyzontu chronologicznego, który uformował się po zaniku kultury wielbarskiej oraz przedstawia się jako silnie rozproszone osadnictwo ze skarbami solidów i innych złotych przedmiotów, a także depozytami surowca brązowego, rozsianymi na Pomorzu Gdańskim i Środkowym (Godłowski 1981; Kokowski 1999b, 321–322; Machajewski 2006, 40–43, ryc. 9–10; Mączyńska 2007; 2011, 230–242).

Przypomnijmy, że osadnictwo Pomorza w końcu IV i w pierwszej połowie V w. nie było zbyt intensywne, a sieć osadnicza, choć rozrzedzona, utrzymywała się w tradycjach okresu rzymskiego (Godłowski 1981, 83–82, ryc. 15; Machajewski 2006, 40–41, ryc. 9; Mączyńska 2007, 364, ryc. 3). Od pierwszej połowy V w., a w dużo większym stopniu w drugiej połowie tego stulecia³² na Pomorzu i na wyspach bałtyckich obserwujemy napływ solidów, z których 60–70% pochodzi z mennic Cesarstwa Wschodniorzymskiego (Ciołek 2010, 382–383). Już J. Werner (1949, 264–265, 277), a następnie K. Godłowski (1981, 100) i R. Harhoiu (1998, 144–145, tabl. 130) łączyli to zjawisko z powracającymi na północ — zwłaszcza po śmierci Atryli — barbarzyńcami, obficie zaopatrywanymi w złoto płacone jako trybuty przez oba (choć przede wszystkim wschodnie) cesarstwa. Rugiowie z Pomorza po bitwie nad Nedao w 454 r. założyli państwo w Dolnej Austrii na lewym brzegu Dunaju (Wolfram 2001, 259–260), Herulowie — znani ze swej powrotnej wędrówki w 512 r. do Skandynawii, czy też naddunajscy Gepidzi, utrzymywali na pewno kontakty z pobratymcami, którzy pozostali na Pomorzu lub w Skandynawii (Godłowski 1981,

100–102). Niektórzy z tych germańskich wojowników, biorących udział w walkach przeciw Rzymowi pod wodzą Atryli, mogli powracać do swych dawnych siedzib pomorskich i skandynawskich, o czym właśnie zdaje się świadczyć wspomniany napływ solidów. Być może jednym z powracających był wojownik pochowany w Juszkwie, zaopatrzony w miecz typu koczowniczego i w sprzączkę typu Strzegocice-Tiszaładány-Kercz, pochodzenia niewątpliwie naddunajskiego. Miecz i sprzączka mogły być „pamiątkami” z okresu terminowania wojennego na południu. Na kierunek południowy wskazuje także najprawdopodobniej zapinka (o ile mamy do czynienia z typem Hănești). *Nota bene*, jeśli wzmiankowany wyżej miecz z Kankas w Finlandii rzeczywiście należy do *spathae* typu azjatyckiego, mogłoby to potwierdzać przypuszczenie, że powroty sięgały jeszcze dalej na północ czy północny-wschód, niż odkrycie z pochówku z Juszkowa.

W świetle analizy wyposażenia grobu należy wykluczyć, że spoczął w nim wojownik huński. Przeczy temu brak cech mongoloidalnych szkieletu (Pudło 2014), ale również obecność zapinki, zasadniczo niespotykanej wśród Hunów. Co prawda zwracano uwagę na możliwość organizowania przez Hunów wypadów militarnych, sięgających aż na obszary dzisiejszej Litwy, hipotezę taką formułowano jednak na podstawie niejednoznacznych źródeł archeologicznych. W tym wypadku chodzi o trójkątne, rombówate groty strzał, które odkrywano na Litwie w kontekstach militarnych (ślady obłężeń lub grot tkwiący w szkielecie zmarłego). Nie dowodzą one jednak bezpośredniego związku z Hunami, od nomadów przejęły je bowiem nie tylko liczne ludy germańskie, ale nawet bałtyjskie. Bardziej prawdopodobne jest tłumaczenie ich odkryć wewnątrzbałtyjskimi starciami (Bitner-Wróblewska, Kontny 2006; tam dalsza literatura). Z pewnością nie mamy także do czynienia z osobą o pozycji porównywalnej ze zmarłym z Jakuszowic, tzn. wywodzącym się z lokalnej społeczności reprezentantem zwierzchności huńskiej, czego wyrazem jest — obok elementów stroju, broni i konia, wraz z ozdobnym ogłowie — zwłaszcza taki atrybut władzy jak „złoty”, tj. pokryty złotą blachą, łuk (por. Łászló 1951, 92–96, 102–103; Harmatta 1951, 148; Godłowski 1995; Kaczanowski, Rodzińska-Nowak 2012, 371–373). Przynależności etnicznej wojownika z Juszkowa

³¹ Peiser 1919; Cieśliński 2010, 162–167; Mączyńska 2013a, 2013b.

³² Nie będziemy tu szczegółowo przytaczać dyskusji nad tym, kiedy rozpoczął się napływ solidów na Pomorze. R. Ciołek jest zdania, że miało to miejsce dopiero od drugiej połowy V w., podczas gdy K. Godłowski, a za nim M. Mączyńska, przyjmowali ich pojawienie się tam jeszcze w ciągu pierwszej połowy V w. (Ciołek 2003, 33–35; 2010, 384–385; Godłowski 1981, 100; Mączyńska 2007, 365–366).

nie można przysądzić, musimy więc ograniczyć się do określenia zmarłego najbardziej pojemnym terminem — jako przedstawiciela społeczności wschodniogermańskich. Z uwagi na chronologię zespołu, należy przyjąć, że jego ewentualny powrót nastąpił przed upadkiem potęgi Attyli w 454 r. Kuszająca wydaje się sugestia, że o porzuceniu intratnej wojaczki w służbie huńskiej zadecydowały względy zdrowotne — na zły stan zdrowia wojownika wskazują dane antropologiczne. Taka konstatacja wydaje się jednak przedwczesna zwłaszcza, że Jubilat — choć znany z poczucia humoru — wykazuje daleko posuniętą trzeźwość rozumowania i wnioskowania naukowego.

BIBLIOGRAFIA

- Ajbabin A. I., 1995 *Les tombes des chefs nomades en Crimée de la fin du IVe au VIe siècle* [w:] Kazanski M., Vallet F. (red.), *La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle*, Condé-sur-Noireau, 207–216.
- Ajbabin A. I., 1999 *Etničeskaja istorija rannebizantijskogo Kryma*, Simferopol.
- Almgren O., 1923 *Studien über nordeuropäischen Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinziäl-römischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32. Leipzig, wyd. 2.
- Anke B., 1998 *Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jahrhunderts, Teil 1–2, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 8*, Weissbach.
- Bakay K., 1978 *Bestattung eines vornehmen Kriegers vom 5. Jahrhundert in Lengyeltóti (Komitat Somogy, Kreis Marcali)*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXX, 149–172.
- Bemmann J., Hahne G., 1994 *Waffenführende Grabinventare der jüngeren römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit in Skandinavien. Studie zur zeitlichen Ordnung anhand der norwegischen Funde, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 75*, 283–653.
- Bezuglov S. I., 2001 „Danubian fashion” and Tanais (The early phase of the Migration Period) [w:] Istvánovits E., Kulcsár V. (red.), *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th centuries A. D.*, Aszód–Nyíregyháza, 275–284.
- Biborski M., 1994 *Typologie und Chronologie der Ringknaufschwerter* [w:] Stuppner J., Tejral J. (red.), *Markomannenkriege — Ursachen und Wirkungen. VI. Internationales Symposium “Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet” Wien 23.–26. November 1993*, Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 1, Brno, 85–97.
- Biborski M., 2010 *Chronologia cmentarzyska kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu rzymskiego oraz z wczesnej fazy wędrówek ludów w Mokrej na Śląsku*, Wiadomości Archeologiczne 61 (2009–2010), 137–151.
- Biborski M., Kaczanowski P., 2009 *Zu magischen Schwertperlen* [w:] Morillo A., Hanel H., Martín E. (red.), *Limes XX. XX Congreso Internacional de Estudios Sombtre la Frontera Romana*, Gladius 13/2, Madrid, 1051–1058.
- Biborski M., Kaczanowski P., 2010 *Magic sword pendants* [w:] *Wandering and settled Barbarians in the Carpathian Region and neighboring areas (1st–5th cent.)*, Proceedings of the international archaeological conference held in 2010 in Nyíregyháza and Satu Mare, [on-line] <http://jam.nyirbone.hu/muzeum/nka/biborski.pdf>, dostęp 01.03.2013.
- Bichir Gh., 1984 *Geto-Dacii din Muntenia în epoca romană*, Biblioteca de arheologie 43, București.
- Bitner-Wróblewska A., Kontny B., 2006 *Controversy about three-leaf arrowheads from Lithuania*, Archaeologia Lituana 7, 104–122.
- Böhme H. W., 1974 *Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen unterer Elbe und Loire*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 19, München.
- Bóna I., 1991 *Das Hunnenreich*, Stuttgart.
- Bóna I., Nagy M., 2002 *Hódmezővásárhely-Kishomok* [w:] Bóna I., Nagy M. (red.), *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I*, Budapest, 34–189.
- Bóna I., Szabó J. G., 2002 *Tarnaméra-Urak dűlője (Kom. Heves)* [w:] Bóna I., Nagy M. (red.), *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I*, Budapest, 240–242.
- Bursche A., 1998 *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum. Symbolika prestiżu i władzy społeczeństw barbarzyńskich u schyłku starożytności*, Światowit, Supplement Series A: Antiquity 2, Warszawa.
- von Carnap-Bornheim C., 2003 *Zu “magischen” Schwertperlen und propellerförmigen Seitenstangen in kaiserzeitlichen Moorfunden* [w:] von Carnap-Bornheim C. (red.), *Kontakt-Kooperation-Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus*, Marburg, 371–382.

- Chazanov A.M., 1971 *Očerki voennogo dela Sarmatov*, Moskva.
- Cieślński A., 2010 *Kulturelle Veränderungen und Besiedlungsabläufe im Gebiet der Wielbark-Kultur an Łyna, Pasteka und oberer Drwęca*, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte N. F. 17, Berlin.
- Ciolek R., 2003 *Die römischen Münzfunde in Pommern*, Wiadomości Numizmatyczne 47, 25–39.
- Ciolek R., 2010 *Goldene Münzen des 4.–5. Jahrhunderts in den südlichen Ostseegebieten* [w:] Lund Hansen U., Bitner-Wróblewska A. (red.), *Worlds apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age. Network Denmark–Poland 2005–2008*, Nordiske Fortidsminder Serie C, volume 7, København–Warszawa, 377–388.
- Cociş S., 2004 *Fibulele din Dacia Romana. The Brooches from Roman Dacia*, Cluj–Napoca.
- Daim F., 2003 *Pannonhalma* [w:] Beck H., Geuenich D., Steuer H. (red.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 22, Berlin–New York, 467–469.
- Davidson H.E., 1962 *The Sword in Anglo-Saxon England*, Woodbridge.
- Dąbrowski K., 1958 *Osadnictwo z okresów późnolateńskiego i rzymskiego na stanowisku I w Piwonicach, pow. Kalisz*, Materiały Starożytne 4, 7–89.
- Diaconu Gh., 1971 *Über die Fibel mit umgeschlagenem Fuss in Dazien*, Dacia N. S. 15, 239–267.
- Dmitrijev A.V., 1979 *Pogrebenija vsadnikov i boevych konej v mogil'nike epochi pereselenija narodov na r. Djurso bliz Novorossijska*, Sovetskaja Archeologija 1979/4, 212–229.
- Dmitrijev A.V., 1982 *Rannesrednekovye fibuly iz mogil'nika na r. Djurso* [w:] Ambroz A.K., Erdeli I.F. (red.), *Drevnosti epochi velikogo pereselenija narodov V–VIII vekov*, Moskva, 69–107.
- Fricsinger H., 1984 *Bemerkungen zu den frühgeschichtlichen Grab- und Siedlungsfunden von Wien-Leopoldau*, Archaeologia Austriaca 68, 127–148.
- Gavritukhin I., 2011 *Cut Glass Beakers within the Context of Studies in the Connections between the South of Eastern Europe and Scandinavia in the Late Period of Roman Influence and the Great Migration Periods* [w:] Khrapunov I., Stylegar E.-A. (red.), *Inter ambo maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*, Cultural-Historical Reports 10, Kristiansand–Simferopol, 39–67.
- Giesler-Müller U., 1992 *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Basel-Kleinhüningen. Katalog und Tafeln*, Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 11B, Derendingen–Solothurn.
- Godłowski K., 1981 *Okres wędrówek ludów na Pomorzu*, Pomorania Antiqua 10, 65–129.
- Godłowski K., 1995 *Das „Fürstengrab“ des 5. Jhs. und der „Fürstensitz“ in Jakuszowice in Südpolen* [w:] Vallet F., Kazanski M. (red.), *La noblesse romaine et les chefs Barbares du IIIe au VIIe siècle*, Condé-sur-Noireau, 155–179.
- Grabarczyk T., 2005 *Młodszy okres przedrzymski i okres wpływów rzymskich*. In: *Via Archaeologica* [w:] Krzyżaniak A., Bukowski Z. (red.), *Archeologiczne badania ratownicze w programie budowy autostrad w Polsce*, Warszawa, 58–67.
- Hackmann A., 1905 *Die ältere Eisenzeit in Finnland, I: Die Funde aus dem fünfersten Jahrhunderten n. Chr.*, Helsingfors.
- Hagberg U.E., 1967 *The Archaeology of Skedemosse, vol. II: The Votive Deposits in the Skedemosse Fen and their Relation to the Iron-Age Settlement on Öland, Sweden*, Stockholm.
- Harhoiu R., 1998 *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, Archaeologia Romanica 1, Bukarest.
- Harmatta J., 1951 *The Golden Bow of the Huns*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae I, 107–151.
- Ilkjaer J., 1990 *Illerup Ådal. 1. Die Lanzen und Speere. Textband*, Jutland Archaeological Society Publications 25/1, Aarhus.
- Istvánovits E., Kulcsár V., Carnap-Bornheim C. von, 2006 *The barbarian warrior burial from Tiszalök-Rázompusztá in the 3rd century history of the upper Tisza region*, Archäologisches Korrespondenzblatt 36/1, 91–110.
- Istvánovits E., Mesterházy K., Nepper I.M., 1996 *Hunnezeitliche Gräber von Ártánd* [w:] Daim F., Fröhlich M., Misar M., Schlag G., Tomka P. (red.), *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren. Burgenländische Landesausstellung 1996 Schloß Halbturn 26. April – 31. Oktober 1996. Begleitbuch und Katalog*, Eisenstedt, 113–118.
- Ivanišević V., Kazanski M., 2009 *Nouvelle nécropole des Grandes Migrations de Singidunum*, Starinar LVII/2007, 113–135.

- Jaskanis J., 1996 *Cecel. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*, Monumenta Archaeologia Barbarica II, Kraków.
- Kaczanowski P., 1992 *Importy broni rzymskiej na obszarze europejskiego Barbaricum*, Kraków.
- Kaczanowski P., 1994 *Einige Bemerkungen über die „barbarischen“ Waffenfunde von römischen Boden* [w:] *Die römische Reich und seine Nachbarn im Bereich der Karpaten. Kolloquium. Pécs 15–16. Oktober 1993, Specimina Nova XI/I (1993)*, Pécs, 131–156.
- Kaczanowski P., Rodzińska-Nowak J., 2012 *Hunowie na ziemiach polskich. Próba podsumowania problematyki* [w:] Blajer W. (red.), *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae*, Kraków, 371–378.
- Kazanski M., 2002 *Die Chronologie der Anfangsphase des Gräberfeldes von Djurno* [w:] Tejral J. (red.), *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaunraum*, Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 19, Brno, 137–157.
- Kazanski M., Mastykova A., 2007 *Tsibilium. La nécropole apside de Tsibilium (VIIe av. J.-C.–VIIe ap. J.-C.). (Abkhazie, Caucase). L'étude du site, vol. II, Archaeological Studies on Late Antiquity and Early Medieval Europe (400–1000 A. D.) III*, BAR International Series S1721, Oxford.
- Koch A., 1999 *Zum archäologischen Nachweis der Sueben auf der Iberischen Halbinsel. Überlegungen zu einer Gürtelschnalle aus der Umgebung von Baamorto/Monforte de Lemos (Prov. Lugo, Spanien)*, Acta Praehistorica et Archaeologica 31, 156–198.
- Koenig G.G., 1981 *Wandalische Grabfunde des 5. und 6. Jahrhunderts*, Madrider Mitteilungen 22, 299–360.
- Kokowski A., 1993 *Gródek nad Bugiem. Cmentarzysko grupy masłomęckiej, Część I–III*, Lublin.
- Kokowski A., 1995 *Schätze der Ostgoten*, Stuttgart.
- Kokowski A., 1999a *Zapinki typu Hänești. Z badań nad młodszą fazą dziejów kultur kręgu gockiego*, Światowit 1 (42), fasc. B, 123–127.
- Kokowski A., 1999b *La fin de la civilisation de Wielbark et ses conséquences* [w:] Tejral J., Pilet Ch., Kazanski M. (red.), *L'occident romain et l'Europe Centrale à l'époque des Grandes Migrations*, Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 13, Brno, 309–326.
- Kościński B., 2000 *Kolekcja referencyjna ceramiki gdańskiej (KRCG)* [w:] Brzeziński W. (red.), *Metody badań wykopaliskowych*, Warszawa, 179–183.
- Kubitschek W., 1911 *Grabfunde in Untersiebenbrunn (auf dem Marchfelde)*, Jahrbuch für Altertumskunde 5, 32–74.
- Kucharenko J.V., 1955 *Poselenie i mogil'nik polej pogrebenij v sele Privol'nom*, Sovetskaja Archeologija 22, 125–152.
- László Gy., 1951 *The Significance of the Hun Golden Bow*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae I, 91–106.
- Levada M., 2010 *Scandinavian Influence to the Crimea and on the Roman-Barbarian Borderland in the Fifth Century* [w:] *International conference "Inter ambo maria. Contacts between Scandinavia and Crimea in the Roman Period". Abstracts*, Simferopol, 73–86.
- Levada M., 2011 *To Europe via the Crimea: on possible migration routes of the northern people in the Great Migration Period* [w:] Khrapunov I., Stylegar F.-A. (red.), *Inter ambo maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*, Cultural-Historical Reports 10, Kristiansand–Simferopol, 115–137.
- Machajewski H., 2006 *Pomorze Środkowe w okresie rzymskim i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów* [w:] Nowakowski W. et alii (red.), *Goci i ich sąsiedzi na Pomorzu*, Koszalin, 35–63.
- Madyda-Legutko R., 1978 *The Buckles with imprint Ornamentation*, Wiadomości Archeologiczne 43, 3–16.
- Madyda-Legutko R., 1987 *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, BAR International Series 360 (1986), Oxford.
- Madyda-Legutko R., 2011 *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*, Kraków.
- Mastykova A.V., 2009 *Ženskij kostjum Central'nogo i Zapadnogo Predkavkaz'ja v konce IV – seredine VI v. n. e.*, Moskva.
- Mączyńska M., 1999 *Schyłkowa faza kultury przeworskiej*, Kultura przeworska 4, 25–53.
- Mączyńska M., 2007 *Zmierzch kultury wielbarskiej — czego nie wiemy?* [w:] Fudziński M., Paner H. (red.), *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, 365–401.

- Mączyńska M., 2011 *Der frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus Eubiana, Kreis Kościerzyna (Pommern)*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 90 (2009), 7–482.
- Mączyńska M., 2013a *A gold brooch from Młoteczno (Hammersdorf), Braniewo powiat, in North-Eastern Poland* [w:] I. Khrapunov, F.-A. Stylegar (red.), *Inter ambo maria. Northern Barbarians from Scandinavia toward the Black Sea*. Kristiansand-Simferopol 2013, 249–266.
- Mączyńska M., 2013b *Die Goldfibel von Młoteczno (Hammersdorf), Kr. Braniewo in Nordostpolen*. *Archaeologia Lituana* 14, 2013, 181–198.
- Megay G., 1952 *Hun-germán sírletek a borsodmegyei Szirmabesényről*, *Archaeologiai Értesítő* 79, 132–134.
- Menghin W., 1985 *Das Schwert im Frühen Mittelalter. Chronologisch-typologische Untersuchungen zu Langschwertern aus germanischen Gräbern des 5. bis 7. Jahrhunderts n. Chr.*, Stuttgart.
- Menghin W. (red.), 1987 *Germanen, Hunnen und Avaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*, Nürnberg.
- Menghin W., 1995 *Schwerter des Goldgriffspathenhorizonts im Museum für Vor- und Frühgeschichte*, *Acta Praehistorica et Archaeologica* 26/27 (1994/95), 140–191.
- Mészáros G., 1966 *Bátaszék*, *Archaeologiai Értesítő* 93, 297.
- Miks Ch., 2007a *Studien zur römischen Schwertbewaffnung in der Kaiserzeit. Text*, *Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen* 8, Rahden/Westf.
- Miks Ch., 2007b *Studien zur römischen Schwertbewaffnung in der Kaiserzeit. Katalog und Tafeln*, *Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen* 8, Rahden/Westf.
- Nosck S., 1959 *Tombe d'homme, à inhumation, Jakuszowice distr. de Pińczów, dép. de Kielce*, *Inventaria Archaeologica Polone* II, tabl. 15.
- Nowakowski W., 2001 *Żelazne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką w europejskim Barbaricum*, *Wiadomości Archeologiczne* 54 (1999–2001), 129–146.
- Oakeshott R.E., 1960 *The Archaeology of Weapons*, London.
- Oblomskij A.M., 2010 *Chronologija poselenija Tanais pozdneantičnogo perioda* [w:] Voroncov A.M., Gavrituchin O.I. (red.), *Lesnaja i lesostepnaja zony vostočnoj Evropy v epochi rimskich vlijanij i velikogo pereselenija narodov* 1, Tula, 174–202.
- Palade V., 2000 *Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă. Secolele III–V*, București.
- Párducz M., Korck J., 1948 *Les éléments germaniques dans la civilisation sarmatique récente de la région limitée par les pleuves Maros, Tisza et Körös*, *Archaeologiai Értesítő* VII–IX (1946–1948), 299–312.
- Peiser F.E., 1919 *Der Goldfund von Hammersdorf*, *Mannus* 10, 92–96.
- Petersen E., 1930 *Ein neuer Schatzfund aus der Völkerwanderungszeit*, *IPEK*, 56–58.
- Petersen E., 1932 *Neue wandalische Grabfunde aus dem 2. – 4. Jahrh. n. Chr.*, *Altschlesien* 4, 139–161.
- Petersen E., 1933 *Ein neuer Schatzfund der Völkerwanderungszeit im Breslauer Museum*, *Schlesiens Vorzeit* N. F. 10, 30–34.
- Petersen E., 1944 *Bekannte und unbekannte germanische Funde der frühen Völkerwanderungszeit aus dem Osten*, *Posener Jahrbuch für Vorgeschichte* 1, 75–86.
- Pieta K., 2008 *Höhensiedlungen der Völkerwanderungszeit im nördlichen Karpatenbecken* [w:] Steuer H., Bierbrauer V. (red.), *Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 58, Berlin–New York, 457–480.
- Possenti E., 2011 *Presenze orientali e bizantine nella Venetia di V–VI secolo* [w:] Ebanista C., Rotili M. (red.), *Archeologia e storia delle migrazioni. Europa, Italia, Mediterraneo fra tarda età romana e alto medioevo. Atti del Convegno internazionale di studi (Cimitile-Santa Maria Capua Vetere, 17–18 giugno 2010)*, *Cimitile*, 143–158.
- Pudło A., 2014 *Szkielet z wczesnego okresu wędrówek ludów, odkryty w Juszkowie, gm. Pruszcz Gdański* [w:] Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J. (red.), *Honoratissimum assensus genus est armis laudare — Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji 70 rocznicy urodzin*, Kraków, 135–142.
- Puzdrovskij A.E., Zajcev Ju.P., Nenevolja I.I., 1999 *Pogrebenije voina gunnskogo vremeni na Ust'-Al'minskom mogil'niku*, *Chersonesskij Sbornik* 10, Sevastopol', 194–207.
- Quast D., 1999 *Das „Pektorale“ von Wolfsheim, Kr. Mainz-Bingen*, *Germania* 77, 706–718.
- Raddatz K., 1960 *Das völkerwanderungszeitliche Kriegergrab von Beja, Südpotugal*, *Jahrbuch des Römisch-*

- Germanischen Zentralmuseums Mainz 6 (1959), 142–150.
- Rau G., 1972 *Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum*, Acta Prachistorica et Archaeologica 3, 109–214.
- Rau A., 2010 *Nydam mose. Die personengebundenen Gegenstände. Grabungen 1989–1999*, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 72, Moesgård.
- Rulewicz M., 1973 *Ślady cmentarzyska ludności kultury łużyckiej i z okresu wpływów rzymskich we wsi Wierzbno, pow. Pyrzyce*, Materiały Zachodnio-Pomorskie 19, 105–116.
- Runič A.P., 1979 *Rannesrednevekovye sklepy Pjatigorja*, Sovetskaja Archeologija 1979/4, 232–247.
- Rybakov B.A., 1953 *Drevnie Rusy*, Sovetskaja Archeologija 17, 23–104.
- Šarov O., 2003 *Die Gräber des sarmatischen Hochadels von Bospor* [w:] von Carnap-Bornheim C. (red.), *Kontakt — Kooperation — Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.–16. Februar 1998*, Neumünster, 35–64.
- Schmauder M., 2009 *Die Hunnen. Ein Reitervolk in Europa*, Darmstadt.
- Simonenko A., 2001 *Bewaffnung und Kriegswesen der Sarmaten und der späten Skythen im nördlichen Schwarzmeergebiet*, Eurasia Antiqua 7, 187–327.
- Sokol'skij I.I., 1954 *Bosporskie meči*, Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR 33, Moskva, 123–196.
- Steuer H., 1987 *Helm und Ringschwert. Prunkbewaffnung und Rangabzeichen germanischer Krieger. Eine Übersicht*, Studien zur Sachsenforschung 6, 190–236.
- Straume E., 1987 *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr.*, Institut for sammenlignende kulturforskning, Serie B, Skrifter 73, Oslo.
- Szameit E., 1984 *Zu den Waffen von Wien-Leopoldau*, Archaeologia Austriaca 68, 136, 149–154.
- Szela A., 2013 *Okres wpływów rzymskich w dorzeczu środkowej Wkry*, Warszawa. Niepublikowana praca doktorska przechowywana w Bibliotece Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Tejral J., 1988 *Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum*, Archacologia Austriaca 72, 223–304.
- Tejral J., 1997 *Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaauraum* [w:] Tejral J., Friesinger H., Kazanski M. (red.), *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*, Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 8, Brno, 321–392.
- Tejral J., 2007 *Das Hunnenreich und die Identitätsfragen der barbarischen „gentes“ im Mitteldonaauraum aus der Sicht der Archäologie* [w:] Tejral J. (red.), *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*, Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 26, Brno, 55–119.
- Tejral J., 2011 *Einheimische und Fremde. Das norddänubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung*, Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 33, Brno.
- Tergina G., 1894 *Horgosi ásatások*, Archaeologiai Értesítő 14, 198–206.
- Tomka P., 1980 *Pannonhalma-Szélsőmalom*, Archaeologiai Értesítő 107, 248.
- Tomka P., 1986 *Der hunnische Fürstengrund von Pannonhalma*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXXVIII/3–4, 423–488.
- Treister M.Ju., 2010 *Oružie sarmatskogo tipa na Bosporu I–II v. n. e.*, Drevnosti Bospora 14, 484–561.
- Treister M.Ju., 2011 *Broznovye i zolotyje prjaški i nakończniki pojasov c tamgoobraznymi znakami — fenomen bosporskoj kul'tury II v. n. e.*, Drevnosti Bospora 15, 303–341.
- Vallet F., 1993 *Une implantation militaire aux portes de Dijon au Ve siècle* [w:] Vallet F., Kazanski M. (red.), *L'Armée romaine et les barbares du IIIe au VIIe siècle*, Condé-sur-Noireau, 249–258.
- Vinski Z., 1983 *Betrachtungen zu postkarolingischen Schwertern des 10. und 11. Jahrhunderts in Jugoslawien*, Starohrvatska prosvjeta III 13, 7–64.
- Voronov Ju., 2007 *Tsibilium. La nécropole apside de Tsibilium (VIIe av. J.-C. – VIIe ap. J.-C.). (Abkhazie, Caucase). Les fouilles de 1977–1986, vol. I*, Archaeological Studies on Late Antiquity and Early Medieval Europe (400–1000 A. D.) II. BAR International Series S1721, Oxford 2007.

Werner J., 1949 *Zu den auf Öland und Gotland gefundenen byzantinischen Goldmünzen*, Fornvännen 44, 257–286.

Werner J., 1956 *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse NF 38A–B, München.

Werner J., 1959 *Studien zu den Grabfunden des V. Jahrhunderts aus der Slowakei und der Karpatenukraine*, Slovenská Archeológia 7, 422–438.

Werner J., 1981 *Zu einer elbgermanischen Fibel des 5. Jahrhunderts aus Gaukönigshöfen, Ldkr. Würzburg. Ein Beitrag zu den Fibeln vom „Typ Wiesbaden“ und zu Punzornamentik*, Bayerische Vorgeschichtsblätter 46, 225–254.

Wichman, T., 2004 *Jakuszowice, pow. kazimierski, woj. świętokrzyskie* [w:] Andrzejowski J., Kokowski A., Leiber Ch. (red.), *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku*, Lublin–Warszawa, 351–352.

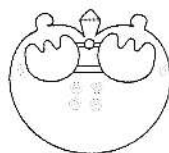
Wolfram H., 2001 *Die Goten und ihre Geschichte*, München.

Zaharia E., Zaharia N., Şovan O.-L., 1993 *Necropola din secolul al IV-lea d. Chr. de la Hăneşti (Judeţul Botoşani)*, Arheologia Moldovei 16, 151–189.

Zaseckaja I.P., 1993 *Materialy Bosporskogo nekropolja vtoroj poloviny IV – pervoj poloviny V vv. n. e.*, Materialy po Archeologii i Etnografii Tavrii 3, 23–105.

Zaseckaja I.P., 1996 *Die Steppen des nördlichen Schwarzmeergebietes während der Hunnenzeit* [w:] Daim F., Fröhlich M., Misar M., Schlag G., Tomka P. (red.), *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren. Burgenländische Landesausstellung 1996 Schloß Halbturn 26. April – 31. Oktober 1996. Begleitbuch und Katalog*, Eisenstedt, 70–82.

Zotz L., 1935 *Die spätgermanische Kultur Schlesiens im Gräberfeld von Gross-Sürding*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 2, Leipzig.

Krzysztof Dyrda
Muzeum Archeologiczne w Gdańsku
krzysztof.dyrda@wp.pl

Bartosz Kontny
Uniwersytet Warszawski
Instytut Archeologii
bartosz.kontny@uw.edu.pl

Magdalena Mączyńska
Uniwersytet Łódzki
Instytut Archeologii
magdalena.babidol@gmail.com